

KISS FARKAS GÁBOR

Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban

Sokkal jób nekünk az eget szemlélnünk
Tündöklő csillagival együtt néznünk
Hogy nem ez földi czifrás szép műveket
Mesterséggel formált, irott képeket
Mivel minket úgy teremtett az Isten,
Hogy az égre nézhessünk egyenesen:
(Lactantius–Ziegler–Betuleius–Szenci Molnár Albert)¹

Kuhn és Feyerabend óta a tudomány történetének írói a szellem tökéletességének fokozatos önmegvalósítása mellett egyre több figyelmet szentelnek a tudomány, mint mechanizmus működésének. Új kutatási területek jelentek meg: felfedezők helyett a népszerűsítők, vagy a „haladás ellenségei”, a felfedezések udvari környezetének befolyása azok mennyiségére és minőségére, a politikai-társadalmi befolyásolhatóság, az apodiktikus állítások és a közvélemény manipulációja legalább olyan fontos tárggyá lettek, mint a felfedezések, a géniuszok története. Figyelem irányult Newton és Boyle alkímiájára, vagy arra, hogy a hagyományosan okkultnak tekintett személyiségek (pl. Cardano) állnak jelentős algebrai felfedezések mögött; a 19. század által tudománynak tekintett objektív tudáshalmaz korábban nem választható el teljesen annak metafizikai értelmezésétől. Az üstökös, a napfogyatkozás, vagy a szivárvány egyszerre lehet prodigium, értelmezendő isteni jel, és a kozmosz felépítésére utaló, kutatható égi jelenség.² Talán ennek köszönhető, hogy az utóbbi két évtizedben a jezsuiták tudományos tevékenysége is kilépett a kuriozitások és életrajzi lexikonok sötétjéből. Könyvek és cikkek sorozata jelent meg Galileo küzdelméről az inkvizícióval, a jezsuita tudományelméleti quaestiókról, a kollégiumokban zajló oktatásról.

A matematika központi fontosságú tudomány volt a rend számára, hiszen a római jezsuitáknak kellett megvédeniük a ptolemaioszi, majd az 1620-as évektől a Tycho Brahe-i világképet Kopernikusz fenyegetésétől. Christophorus Claviusnak, a rend első nagyhírű matematikusának pedig emiatt a matematika elméleti alapjait kellett kifejtenie: a hipotézis nem ér fel az auktoritással, márpedig a matematikai tudásunk a jelenségeknek csak a látszatán alapuló hipotetikus állítások sorozata,

¹ SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus de summo bono*. Kiad. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1975. 345.

² L. pl. FINDLEN, Paula: *Athanasius Kircher and Isaac Newton*. In: *Rethinking the Scientific Revolution*. Ed. Margaret S. OLSER. Cambridge, 2000. 220–246.

nem pedig a szigorú arisztotelészi okság irányította valóság.³ Minthogy tudni annyit jelent, mint ismerni az (arisztotelészi) okokat, ezért a matematika nem is tudomány (scientia) – mondja Benito Pereira. Lehet, hogy Kepler csillagászati-matematikai számításai megfelelnek a valós megfigyelések látszatának, de mégse a valóság okszerű viszonyait írják le. Később Sforza Pallavicini szintén különbséget tesz a matematika és a logika között: a matematika nem alkalmas a valóság leírására, csak a fantázia játéka, a tapasztalathoz nincs köze.⁴ Egyrészt a hit védelmének fontos területe lett ezáltal a matematika, másrésztől viszont rendszere jól illeszkedett a jezsuiták természeti teológiájába is, amely a világ természeti törvényeinek tökéletességében Isten létének és tökéletességének bizonyítékát látta. Már az 1580-as évektől a kor átlagánál sokkal magasabb szinten tanították a matematikát Rómában, a Collegio Romanóban, és Clavius minden rendtartományból kiválasztotta a legtehetségesebb hallgatókat, hogy azok hazatérve saját provinciájukban adhassák tovább a tudományt.⁵ Magyar tanítvány is volt a kis csoportban, Nagy János, aki 1594-től 1600-ig tanult Rómában, Pázmánnyal együtt tért haza, és az ausztriai tartomány a kolozsvári rendház kitartó kérése ellenére sem engedte el Erdélybe: Grazban és Bécsben tanított matematikát korán bekövetkezett haláláig.⁶ A *Ratio studiorum* szerint a matematikát a három éves philosophia-curriculum második évében kellett tanítani, de aki kiemelkedő volt benne, utána még saját kérésére tanulhatott privatim.⁷ Ez a stúdium azonban sokkal tágabb körű

³ FELDHAY, Rivka: *Knowledge and Salvation in Jesuit Culture*. = Science in Context (1.) 1987. 195–213; MANCOSU, Paolo: *Aristotelian Logic and Euclidean Mathematics: Seventeenth Century Developments of the 'Quaestio de certitudine mathematicarum'*. = Studies in the History and Philosophy of Science (23.) 1992. 245, 263–264; FELDHAY, Rivka: *The Cultural Field of Jesuit Science*. In: *The Jesuits*. Ed. John W. O'MALLEY. Toronto, 1999. 110. Összefoglalóan: BALDINI, Ugo: „*Legem impone subactis*” *Studi su filosofia e scienza dei Gesuiti in Italia, 1540–1632*. Roma, 1992. 19–73. A 'quaestio de certitudine mathematicarum'-ról l. uo., 45–52.

⁴ SFORZA-PALLAVICINO: *Trattato sulla provvidenza*. In: *Opere edite ed inedite*. Kiad. Ottavio GIGLI. Róma, 1844. I. 197. Idézi: RENALDO, J. J.: *Bacon's Empiricism, Boyle's Science, and the Jesuit Response in Italy*. = Journal of the History of Ideas (37.) 1976. 689–695.

⁵ A *Ratio studiorum* 1586-os változatában: *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. V*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Róma, 1986. 110. és 177. A matematikatanárok nagy hiányáról a századfordulón számos dokumentum tanúskodik ugyanezen sorozat VII. kötetében (*Mon., VII*. Róma, 1992. 115–117 et passim).

⁶ Életére I. *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. II, 1601–1640*. Coll. et edid. Ladislaus LUKÁCS. Róma, 1982. II. 683., és *Monumenta Antiquae Hungariae. IV. 1593–1600*. Ed. L. LUKÁCS. Róma, 1987. passim. Nagyon az ausztriai provinciális Alfonso Carillo tartotta vissza Grácban, hogy matematikát tanítson a többi tanárnak is, hogy idővel a helyére állhassanak, mert nincs más, aki értene a tárgyhoz. (501.) Christoph Grienberger, Clavius tanítványa, majd segédje, egy mesteréhez írott levelében panaszkodik Nagyra, hogy szokása szerint párosával szedte a lépcsőket, elesett, és majdnem meghalt. (GORMAN, Michael J.: *Mathematics and modesty in the Society of Jesus, The Problems of Christoph Grienberger (1564–1636)*. = Archimedes (6.) 2003. 110, 59. lábjegyzet.

⁷ *Ratio studiorum*, id. kiad., V., 236, 285.

volt, mint amit ma matematikán értünk, és sok praktikus ismeretet adott át: az aritmetikán és geometrián (azaz a földmérésen) kívül ide tartozott a csillagászat, a napórák állítása, az erődépítéset, az optika és a hidraulika is.⁸

A jezsuita matematika kiválósága ellenére a nagyszombati egyetem nem dicselkedhetett nagyírú matézis-professorokkal; a 17. század végén Szentiványi Márton csak három magyar természettudóst tud említeni rendjéből, Berzeviczy Henriket (1652–1713), Dubovszky Jánost (1654–1710) és Lippay Jánost (1606–1666).⁹ Közülük Szentiványi előtt csak Lippay János hagyott maga után jelentékeny természettudományos művet, s a nagyszombati egyetem tananyagát is csak kevésbé ismerjük, a 17. század elejéről-közepéről fennmaradt fizikai-matematikai iskolai jegyzetek egyelőre nincsenek feldolgozva.¹⁰

1657-től kezdve számos könyv jelent meg a nagyszombati akadémia nyomdájában Astrophilus álnév alatt: legtöbb esetben kalendáriumok, meglepően hosszú ismeretterjesztő értekezések kíséretében. Az értekezések közül a legtöbb a *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* köteteiben lett egybegyűjtve,¹¹ amelyeket bizonyosan Szentiványi Márton jezsuita szerzetes (1633–1705) írt. A *Miscellanea* nem más, mint az évente megjelent nagyszombati kalendárium tudós-ismeretterjesztő mellékleteinek egybegyűjtése és gyakran kibővítése, átdolgozása egységes formában: ebben a minőségében a 17. századi magyarországi tudományosság egyik legjelentősebb, terjedelmében Apáczai *Enciklopédiáját* vagy Pósházi János munkásságát felülmúló teljesítménye. A Szentiványi által először 1689-ben összegyűjtött kalendáriumi mellékletek az 1675-ös évtől társultak a nagyszombati naptárhoz, általában *Dissertatio physico-mathematica, geographica, astrologica*, vagy hasonló címmel, ezért joggal tartja naptártörténeti szakirodalmunk is úgy számon, hogy 1675-től ő készítette az egyébként Astrophilus álnév

⁸ A physica és a mathesis területeiről a 17. században I. BALDINI: *i. m.* 35–36. Erről tanúskodik Johann Molitoris atya (I. még RMNy. 1799. és SCHUPPENER, Georg. *Jesuitische Mathematik in Prag im 16. und 17. Jahrhundert, 1556–1654.* Lipcse, 1999. 72.) tananyaga is tanítványa lejegyzésében és kitűnő rajzokkal, aki a morvaországi Iglau (Jihlava) 1640-ben tanította a matézist: EK Ms. E 4. A kozmosz leírása mellett van benne földrajz, távolság- és magasságmérés, meridiánmeghatározás, optika, a szem működése, erődítménytervezés, puskaporkészítés, ágyútervezés, puska-fajták, lövedékfajták. Tordai Zádor érthetetlen okból a Collegium Iglaviensét eperjesinek nevezi, (talán összetévesztve a szlovákiai Iglóval?) és meglepődik tychoi világméretű, mely nagyjából 1620-tól a hivatalos jezsuita kozmosz volt (TORDAI Zádor: *A magyar kartezianizmus történetének vázlatja.* = MFilSz (6.) 1962. 57; vö. LERNER, M.-P.: *L'entrée de Tycho Brache chez les jésuites...* In: *Les Jésuites à la Renaissance.* Ed. Luce GIARD. Paris, 1995. 145–185.).

⁹ SERFŐZŐ József: *Szentiványi Márton S.J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben.* Bp. 1942. 18. /Publicationes ad historiam S.J. in Hungaria illustrandam, Lucubrationes 17./

¹⁰ Pl. OSzK Quart. Lat. 2781 (1654-ből), Quart. Lat. 2804 (1646–60).

¹¹ RMK II. 1652 (1689, Decas I, partes I–III); 1700 (1691, Decas II. Pars I.); 1862 (1696, Decas II. Pars II.); 1907 (1697, Decas II. Pars III.); 2132 (1702, Decas III. Pars I.); 2384 (1709, Decas III. Pars II.); 2133 (1702, Decas III. Pars III.); *Dissertationes septem ex parte prima decadis tertiae Curiosiorum Miscellaneorum excerptae*, 1689, RMK II. 1653 (Decas III. Pars I.) DUKKON Ágnes csak a művet említi: *Régi magyar kalendáriumok európai háttérben.* Bp. 2003. 137.

alatt megjelent kalendáriumokat.¹² Zavarba ejtő azonban, hogy az *Astrophilus* nével már az 1658. évi, első nagyszombati kalendáriumban is találkozunk, majd ezt követően több kalendáriumban 1670-ig; egy üstökösmelegfigyelés leírásában 1661-ben, és az első önálló magyarországi fiziognómiai traktátust is ugyanez a szerző jegyzi 1662-ben. Ebben az időben pedig Szentiványi szerzőségéről még szó sem lehet, hiszen – bár 1656-ban már tanított egy évig grammatikát Nagyszombatban – épp az első két kalendárium megjelenésének évében, 1657–58-ban, Bécsben tanult filozófiát,¹³ majd 1659-ben visszatérve Nagyszombatba 1663-ig grammatikára, szintaxisra tanítja az alsósokat és 1661-től teológiát tanul. Csak 1668-tól kezd Nagyszombatban fizikát és matézist tanítani, harmadik próbációját csak 1670-ben teszi le, az ötvenes évek végén tehát még túl fiatal lett volna egy ilyen vállalkozáshoz.¹⁴ Ennek a hazai viszonylatban nem jelentéktelen tudományos életműnek a szerzőjével, amennyire látni lehet, nem foglalkozott még a magyar kutatás.¹⁵

A szerző kiléte tulajdonképp már nem ismeretlen, úgy tűnik azonban, hogy a könyvtörténet mégsem dokumentálta: Szentpétery Imre a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának történetét írván végigolvasta az ausztriai jezsuita rendtartomány éves jelentéseit, és az 1658-as *Litterae annuaera* hivatkozva megjegyzi, hogy ettől az évtől kezdve az akadémián készül a kalendárium, Johann Misch, a mathesis professzora szerkesztésében.¹⁶ Az 1658-as *Litterae annuae* azonban valójában többet mond ennél: „Hoc primum anno hac Academia industria Patris Johannis Misch Profess. Matheseos prodyt Calendarium Latine et Hungarice, quod approbationem habuit.”¹⁷ Ezek szerint a nyomtatvány latinul és magyarul is megjelent, annak ellenére, hogy ma az 1675. évi kalendárium előtti időszakból

¹² L. SERFŐZŐ: *i. m.* 18. Angyal Endre apologetikusan karteziánust farag jezsuitánkból, de hivatkozik egyébként számomra ismeretlen magyarul írt leveleire: ANGYAL, Andreas: *Martin Szentiványi, Ein ungarisches Gelehrtenleben des ausgehenden 17. Jahrhunderts...* In: *Ost und West... Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag.* Hrsg. von W. STEINITZ et al., Berlin, 1966. 152–163. M. ZEMPLÉN Jolán főképp Serfőző alapján tárgyalja Szentiványit: *A felvidéki fizika története 1850-ig.* Bp. 1998 (1973). 46–50. A magyarországi termálvizekről szóló fejezetét közli *A táguló világ magyarországi hírmondói, XV.–XVII. század.* Szerk. WACZULIK Margit. Bp. 1984. 365, 392–403; csillagászati fejezetét pedig lefordította Csaba György Gábor (Bp. 1998.).

¹³ SERFŐZŐ szerint fizikát, tehát természetfilozófiát: *i. m.*, 11. Minthogy Szentiványi ezt még csak ekkor tanulta, ezért sem lehet a naptárak szerzője.

¹⁴ L. SERFŐZŐ: *i. m.*, 13 és LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis, seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae S.I. (1551–1773).* Róma, 1988. III. 1658.

¹⁵ DUKKON Ágnes is névtelennek tartja *Astrophilust*: *i. m.*, 149. (11. lj.)

¹⁶ SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935.* Bp. 1935. 106. Mischre azóta csak ifj. BARTHA Lajos hívta fel a figyelmet: *A nagyszombati csillagvizsgáló előtörténete.* = *Természet Világa* 1980. 8. sz. 372–374., és *Régi magyar obszervatóriumok. I. A nagyszombati egyetem csillagvizsgálója.* = *Föld és Ég* 1983. 6.sz. 178–179.

¹⁷ „Ebben az évben jelent meg először ezen az akadémián Johann Misch, a matézis professzora igyekezetéből latinul és magyarul a kalendárium, amely kedvező fogadtatást kapott.” *Öst. Nat. Bibl. Cod. Lat.* 12055. 37.

csak az 1661. évi maradt fenn mindkét nyelven:¹⁸ az 1658. és 1659. évek magyarul maradtak fenn, 1662–63. évre szólóak csak latinul, 1667-re és 1669–70-re magyarul.¹⁹

Ki is volt Johann Misch? Lukács László adatgyűjtése szerint a luxemburgi származású Misch (1613–1677) 1653-as bécsi probációja után a jezsuita szokásokhoz képest meglepően sokáig, nyolc éven át maradt Nagyszombatban: 1653-tól 1660-ig matematikát, kazuisztikát, kontroverziákat tanított, vezette a kollégium történetét, volt gyóntató, és a templom prefektusa, az apotéka vezetője: ez utóbbi később még fontos lesz számunkra. Művet azonban sem a bibliográfus Sommervogel, sem Lukács László nem tulajdonít neki.²⁰ Sajnos rendi előgiuma sem tér ki részletesen tevékenységére: megemlíti egyszerű konstantinápolyi misszióját 1663-ban, a császári követ társaságában; és azt, hogy és az esztergomi érsek kérésének engedve 7 évet töltött misszióban – ezt valószínűleg 1666-tól 1671-ig Pozsonyban töltött éveire kell értenünk.²¹ Előgiuma szerint állandóan és sokat olvasott, még akkor is, amikor Passauban halálos ágyán feküdt.

A kalendáriumok és a többi mű Mischnek való attribúciója azonban megkérdőjelezhető: a Szentpétery által hivatkozott bécsi kéziratban Johann Misch neve csak utólagos bejegyzés az év nagyszombati eseményeinek összegzéséhez, más tintával, más kézírással; az éves jelentések másik példányában nem is szerepel, és a további éveknél sem jegyzik a kalendárium megjelenését.²² További érveket keresve mégis megnyugtatónak nevezhető Misch szerzősége. Astrophilus tollából jelent meg ugyanis latin nyelven, 1662-ben Nagyszombatban az első magyarországi összefoglaló jellegű mű a fiziognómiáról, a *Speculum physiognomicum*.²³ A mű egészében nem több, mint a francia jezsuita H. Nicquetius 1648-ban, Lyonban megjelent *Physiognomia humanajának* összefoglalása. Van azonban benne néhány eredeti részlet: a fiziognómia hasznosságáról szólva említi például a híres Kircher atyát. „Még sok évvel azelőtt, hogy VII. Sándort előbb kardinálissá, majd pápává választották volna, Athanasius Kircher atya látta őt egyszer, és megszólította Málta szigetén, majd utána sokaknak elmondta, írásban is rögzítette az *Ars magna lucis et umbrae*-ban, majd az *Oedipus Aegyptiacus*-ban, hogy ez

¹⁸ Sajnos ez sem ad lehetőséget a két változat összehasonlítására, mert a latin változathoz csak a naptár maradt fenn, a címlap és a számunkra érdekes prognosztikon nem.

¹⁹ 1658: RMK I. 931 (magyar); 1659: RMK I. 945 (magyar); 1660: RMK. I. 959 (magyar, ma példánya nem ismert); 1661: RMK II. 971 (latin) és Čapl. 1989=OSzK RMK I. 978a (magyar); 1662: RMK II. 992 (latin); 1663: RMK II. 1017 (latin; a marosvásárhelyi példány xeroxmásolatát P. Vásárhelyi Juditnak köszönhetem); 1667: Čapl. 2018 = MTA RM. I. 8° 402a (magyar); 1669: Čapl. 2025 = OSzK RMK I. 1089a (magyar); 1670: RMK I. 1107 (magyar).

²⁰ *Catalogi personarum...*, 679. (L. 6. l.)

²¹ ELTE Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: EK), Ms. Ab. 146. p. 182.

²² Öst. Nat. Bibl. Cod. Lat. 12221. A rendtagok irodalmi munkásságát egyébként is csak nagyon ritkán említik az évkönyvek.

²³ RMK II. 997, Čapl. 2005. Pld. EK RMK II. 176.

a Sándor bizony nagy dolgokra született.”²⁴ Minthogy az *Oedipus Aegyptiacus* csak 1655-ben jelent meg, ez a történet nem származhat Nicquetiustól, mindenképp szerzőnk hozzátétele. Később ismét megemlíti Kirchert annak kapcsán is, hogy a magas homlok mindig jó képzelőtehetségre utal: „az erősen kiemelkedő homlok a legjobb képzelőtehetség jele. Ilyen homlokja volt Christophorus Clavius atyának, Guldinusnak és most Athanasius Kircher atyának, a Társaság matematikában kiváló férfiainak.”²⁵ A mű szerzője tehát valószínűleg a jezsuita tudományosság lelkes olvasója, a kötetekben megjelenő arcképes metszetek elemzője, és mindenekelőtt a leghíresebb jezsuita tudós, az élő csoda, Athanasius Kircher tisztelője. Mindez kulcsot adhat Misch-sel való biztos azonosításához.

A nagyszombati akadémia az 1660-as években komoly kapcsolatokat épített ki Athanasius Kircherrel, elsősorban a tudósként és tanárként nem túl kiemelkedő Andreas Schaffer atya (1612–1674) ügybuzgalmának köszönhetően.²⁶ Az 50-es években már Európa-hírű Kircher 1656-ban fejezte be ismeretterjesztő művét a világegyetem felépítéséről (*Itinerarium extaticum*),²⁷ amely párbeszédés formában, Scipio álamához hasonlóan ismertette meg az olvasót a hat konkurens naprendszer-elmélettel, előnyben részesítve Tycho Brache geocentrikus felfogását. Itt tette közzé következő műve, a *Mundus subterraneus* tervét, és egy felhívást, hogy aki a környezetében rendkívüli geológiai vagy kémiai eseményekről szerez tudomást, írjon neki. Andreas Schaffer, aki 1657–59 között Besztercebányán volt hitszónok és iskolaprefektus, jelentkezett is nála a selmecbányai és besztercebányai bányászati és vízkiemelési eljárások leírásának ígéretével, és ebből egy kisebb levélsorozat bontakozott ki.²⁸ Schaffer első levele 1659. július 19-éről maradt fenn Kircherhez, az utolsó pedig, melyben elküldte az ígért leírásokat, 1660. április 25-éről.²⁹ Közben 1660-ban Nagyszombatba helyezték át Schaffert, és a szintén Nagyszombatban tanító Johann Misch első levele négy nappal Schaffer utolsó levele után, április 29-én keresi meg Kirchert, minden bizonnyal rendtársa biztatására.³⁰ (L. az 1. sz. mellékletet!) Először elnézést kér, hogy ismeretlenül tör az Európa-hírű tudósra, de nagyon érdekli a *Mundus subterraneus* terve, amit eddigi műveiben ígért Kircher. Azt reméli, hogy ebből megoldást nyer kétségeire,

²⁴ 8–9.: „P. Athanasius Kircherus cum multis annis antea, quam ad Cardinalatum primo, ac dein ad Pontificatum evectus fuisset Alexander VII. qui hodie Ecclesiae praeest, vidisset, et allocutus fuisset in Insula Melita, dixit multis, ac deinde etiam scripto consignavit in Arte magna Lucis & Umbrae, & in Oedipo Aegyptiaco: *Alexandrum ad maxima quaeque natum esse.*”

²⁵ 57.: „Frons valde prominens optima imaginationis indicium est. Talem habebat olim P. Christophorus Clavius, Guldinus et nunc P. Athanasius Kircher, Viri Societatis in Mathematicis Insignes.”

²⁶ *Catalogi personarum...*, 737. (L. 6. l.)

²⁷ A pozsonyi kollégium példánya az Egyetemi Könyvtárban: Eb 4r 141. A mű által kiváltott vitákról l. SIEBERT, Harald: *Kircher and His Critics...* In: *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*. Ed. Paula FINDLEN. Princeton, 2004. 79–82.

²⁸ L. Kircher és Nádasdy Ferenc, valamint a nagyszombati jezsuiták kapcsolatáról szóló tanulmányomat, sajtó alatt az ItK-ban.

²⁹ Archivio della Pontificia Università Gregoriana (APUG), Ms. 567, 115r–v.

³⁰ APUG Ms. 559, 137r–v.

amelyekről többek között már egy arra járó sziléziai vegyész és a besztercebányai bánya legtapasztaltabb mesterét is megkérdezte, és mindketten válaszoltak is, de nem kielégítően: kovácsolható-e (fixálható, megszilárdítható-e) a mercurius tisztán, réz, vagy más fém hozzákeverése nélkül?³¹ Bár a besztercebányai bányamester szerint ez nem lehetséges, Misch leírja, hogy egyszer már előállított szilárd mercuriust, amikor egy helyi aranyművessel dolgoztatott, de kételyei továbbra is fennállnak, mert szolgáját azzal gyanúsítja meg, hogy sikeres próbálkozásakor otthonában belekevert valamit a mercuriusba; a kollégiumban, saját szeme láttára sose sikerült neki a kísérlet. Az 'ars' egy bajor művelője is bemutatta neki egykor Zágrábban ezt a kísérletet. Ezen kívül több más kísérletére és a legkorszerűbb alkímiai-iatrokémiái szakirodalomra hivatkozik Misch: a 16. századi Libaviuson kívül Oswald Crollra, Daniel Sennertre, és az iatrokémia legeredetibb hírességére, Joan Baptist van Helmontra – arra a hagyományra, amely Paracelsus mágiáját és kozmológiáját részben vagy teljesen elvetette ugyan, de gyógyszerészeti újításait megőrzendőnek tartotta.³² Mindenesetre Mischnek, a nagyszombati apotéka prefektusának érdeklődése nem öncélú: a pozsonyi jezsuita apotéka négy évvel korábbi (1657) tudós vezetőjének a bal kezén hordott, mercuriusból kovácsolt gyűrűje megóvta az orvost a pestistől, sőt, ha a pestissel fertőzött beteghez közeledett, kékes-zöldes váladék jelent meg rajta, melyet mindig le kellett törölgetni.³³ Nem tudjuk, Kircher válaszolt-e erre a levélre; csak Misch második levele maradt fenn 1660-ból (sajnos a hónap és nap leszakadt a levélről), ezt azonban nem is közvetlenül Kircher atyának, hanem Michael Estmornak küldte, azzal a kéréssel, hogy ha arra érdemesnek tartja, adja tovább Kirchnernek. Estmornak több levelet is küldhetett Misch korábban, mert hivatkozik naplója, „Ephemerides”-e első részére.³⁴ (L. a 2. sz. mellékletet!) Itt újabb érdekes események leírásával szolgál, egy Mecklenburgban, Schwerin mellett látott négyes szivárványról tesz említést. A szivárványok keletkezésének kérdésköre szintén kapcsolódott a prodigiumok,

³¹ A mercurius a higany lelke, a három paracelsusi principium egyike (sulphur, sal, mercurius), amely minden növényi és állati testben jelen van, megszilárdítva egyfajta elixírként szolgálhat. L. SZATHMÁRY László: *Magyar alkémisták*. Bp. 1986². 530.

³² Helmont jelentőségéről I. PAGEL, Walter: *Joan Baptist van Helmont, reformer of science and medicine*, London, 1982. A Paracelsus-vitáról: DEBUS, A. G.: *Guintherius, Libavius and Sennert: The Chemical Compromise in Early Modern Medicine*. In: *Science, Medicine and Society, Essays to Honor Walter Pagel*. Ed. A. G. DEBUS. New York, 1972. I. 151–165.

³³ A pozsonyi jezsuita apotéka vezetőjét – Mischhez hasonlóan – az egyiptomi írást és kultúrát revitalizáló Kircherhez kapcsolható érdeklődés jellemezte: az ismeretlen bruggei könyvkötő emlékeztet 1662. évi, pozsonyi útleírásában külön megemlíti, hogy „itt berendeztek egy nagyon szép gyógyszerterát, ahol egy múmiát őriznek: egyenesen Egyiptomból hozták ide, a bőre teljesen megszőrkült és kiszáradt.” (MONOK István: *Két belgiumi Zrínyi-émlék*. Zrínyi-Dolgozatok IV. 1987. 156–157.) A pozsonyi apotékárius 1657-től 1661-ig a renden kívüli Ulrich Steidler volt (LUKÁCS: *Cat. pers. et off. prov. Austr.*, II, 494, 532, 572, 612, 656). Az Egyiptomban futószalagon gyártott múmiákat az orvosi praxis egész Európában használta pestis ellen: DANNENFELDT, Karl H.: *Egyptian Mumia: The Sixteenth Century Debate*. = *Sixteenth Century Journal* (16.) 1985. 163–180.

³⁴ APUG Ms. 558, 34r–v.

a csodajelek hagyományához (főképp Noé partotérése nyomán – isteni jel és természeti jelenség), de értelmezésének kérdését Misch nem veti fel levelében. Elbeszélése csak egy adalékkal szolgál Kircher számára a 17. század egyik legjelentősebb visszatérő vitatémájához, amely a szivárványok keletkezését kutatta.³⁵

Mindenesetre mindkét levélből előtűnik a kircheri enciklopédikus tudásműzeummal szembeni csodálat, amelyet a fiziognómiai értekezésben is láthattunk. Mischről a fentiekén kívül még két említést találunk Kircher levelezésében. A renden kívüli, de a nagyszombati patikát vezető orvos, Georg Schaidenperger három levélben kereste meg Kirchert a *Mundus subterraneus* megjelenése (1664) után,³⁶ és arról próbálta meggyőzni, hogy mégis átváltozhat egy anyag másikká, tehát létezik transmutatio, van értelme az alkímiának,³⁷ és Paracelsus nem volt eretnek, hanem az egyik legnagyobb német tudós. Kircher alapvetően szkeptikus volt az iatrokémia néhány csodaszerével, így a mercuriusszal és az antimónnal szemben is. Schaidenperger saját tapasztalatára hivatkozva cáfolja Kircher állítását, hogy az antimón nem hasznos, és megerősítésül van Belmont *De febribus* (A lázokról) című munkáját idézi. Ehhez fűzi hozzá:

„Ugyanerre megerősítést lelünk a Szegények patikájából, amit azt hiszem Misch tisztelendő atya ebben az évben újra kiadott, és amiben az antimónt erélyesen megvédi a támadóival szemben: több szerzót is idéz véleménye alátámasztására, és felsorolja azokat a csodálatos gyógyulásokat legkülönfélébb betegségekből, amelyeknél használt. Ott a 2. fejezetben röviden leírja az antimón diaforetikus erejét. Ezért kétfélem, hogy főtisztelendő atyám alaposan ismeri és átlátja az antimón és a mercurius természetét.”³⁸

³⁵ L. BOYER, Carl B.: *The Rainbow: from Myth to Mathematics*. Princeton, 1989 (1959). 178–268. Kircher jeles cseh korrespondense, a szintén jezsuita Marcus Marci írt ekkoriban egy értekezést is a szivárványról (*Thaumantias. Liber de arcu coelesti*. Prága, 1648), nem tudván, hogy Descartes már megoldotta a problémák jelentős részét. L. uo. 220–225.

³⁶ Schaidenperger állítása szerint még a jubileumi Szent Évből, 1650-ben ismerkedett meg Kircherrel Rómában.

³⁷ Kircher nagy megdöbbenést keltett egyik legfontosabb mecénása, I. Lipót császár udvarában azzal, hogy a *Mundus subterraneus*ban arisztotelészi alapon tagadta a transmutatio lehetőségét. Még egy alkímiát védő és Kirchert gyalázó röpirat is megjelenhetett a császárvárosban, egy bizonyos Salomon von Blauenstein (ál?)neve alatt: *Interpellatio brevis ad philosophos veritatis tam amatores...* a Salomone de BLAWENSTEIN. Bécs, 1667. (pld. Esztergom Főszék. Kvt. 35571) L. EVANS, R. J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700*. Oxford, 1979. 364–365. Schaidenpergernek csak egy nyomtatott művéről tudok: ez Wolfgang Höefernek, a bécsi udvar orvosának *Hercules Medicus* (Bécs, 1657) című gyakorlati orvosi kézikönyvéhez írt ajánló epigrammája. (Pld. ÖNB 68. J. 33. számozatlan bevezető lapon) Ott még mint a győri vár orvosa jegyzi versét a szerző rokonával, Henricus Hoefferrel együtt, aki pozsonyi városi orvos volt. Ez azt mutatja, hogy a császári udvarral és egymással is igen szoros kapcsolatban álltak a Bécshez közeli orvosok.

³⁸ „Lib. 9. S. 1. C. 6. scribit: Antimonium Vi purgatrice orbatum, non plus operabitur, quam quilibet alius puluis farinaceus. Hoc frequenti experientia edoctus nullo modo ita se habere deprehendi. Patet id ex usu genuino bene praeparatorum Antimonij diaphoretici, cerussae Antimonij, Bezoardici mineralis Lunarise et Solarise, ac Mercurij Vitae per nitrum fixatj. Hoc ipsum etiam omnes

Fontos ez a megjegyzése, hiszen kiderül belőle, hogy a Knapp Éva által az ELTE Egyetemi Könyvtárban néhány éve megtalált magyar nyomtatványtöredék, a *Szegények patikája* (EK RMK. I 215/b), Misch műve.³⁹ A nyomtatványból fennmaradt töredék ténylegesen kizárólag az antimón hasznáról és elkészítési módjairól szól. A címlapja szerint 1660-ban megjelent művecske, ha hihetünk Schaidenpergernek, talán 1666-ban és talán latinul is megjelent, máskülönben nem lett volna értelme Kircher előtt hivatkozni rá. Schaidenperger szavain kívül Misch szerzősége melletti érv, hogy 1660-ban jelent meg, amikor a jezsuita atya még Nagyszombatban tartózkodott; hogy ugyanúgy anonim, ahogy többi írása, és a *Patika* egyik hivatkozott műve, Faber *Myrothecium spagyricuma* 1637 óta a nagyszombati kollégium patikájában volt.⁴⁰ A tipográfiai elemzés szerint a mű mégis Lőcsén jelent meg: ennek esetleg az lehetett az oka, hogy a hivatalos rendi álláspont elutasító volt az alkímiával és a transmutációval szemben.⁴¹

Medici Spagyricae arti dediti unanimi consensu attestantur nullusque ex illis erit, qui praefata uel illis similia remedia non proponat, laudet et exhibeat: alioquin Medicus nequitia non careret, aliquid exhibendo, quod sciret esse sine effectu in aegri morbo propulsando: Quid DD. Joan. Zwelfer cum Antimonio Diaphoretico praestiterit, consulantur eiusdem animadversiones in Pharmacopoeiam Augustanam. Joan. Baptista Helmontius Tract. de febribus C. 15. §. 6. expresse scribit: Antimonium quamdiu uomitum aut sedes mouet, et Mercurius reuiuificari potest Venena sunt nec boni Viri remedia. Sed dum ad apicem uenerunt, in quem a Deo destinantur, nemo mortalium illorum uirtutes indagare, uel encomijs condignis illustrare potest, utut crepant ilia momo. Haec Helmontius. Idem confirmatur ex libello de Medicina pauperum puto a Rndo Pre Joan. Misch hoc anno denuo edito: in quo Antimonium contra suo Osore solidissime defenditur, plurimi Authores ei patrociantes allegantur, et miraculosae in diuersissimis morbis curationes per id factae plurimae adducuntur, in quo § ij Vires Antimonij diaphoretici breuiter describuntur. Hinc dubito, an natura Antimonij et Mercurij Adm Rndo Prj fuerit bene cognita et perspecta.” Nagyszombat, 1666. dec. 12. APUG ms. 562, 158r–163v.

³⁹ KNAPP Éva: *Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból: Szegények patikája*. = MKsz (117.) 2001. 301–317.

⁴⁰ A fenti tanulmányban (*i. h.*, 309–310, 317) bemutatott és a *Szegények patikájában* idézett Kovách Péter és *Myrothecium spagyricuma* nem ismeretlen magyar paracelzista és műve, hanem ismert francia: Pierre-Jean Fabre, vagy Petrus Johannes Faber. Az antimónnak a *Patikában* olvasható 21 felhasználási módja nagyrészt ebből a műből származik, bár például a lethargia elleni felhasználhatóságát Fabre nem említi. L. FABER, Petrus Johannes: *Myrothecium spagyricum*. Argentorati, 1632. 184–189. A nagyszombati kollégium patikájának példánya, ahol Misch a művet használhatta: EK Dc 262. (Apothecae Collegij Soc^{is} Jesu Tyrnaviae Ao. 1637) Fabre-ról és az alkímia sztoikus kapcsolatairól: JOLY, Bernard: *La rationalité de l'alchimie au XVIIe siècle*. Párizs, 1992. Jean Prévoست húsz évvel korábban megjelent és sokszor újranyomott *Medicina pauperum*ja (Frankfurt am Main, 1641) teljesen eltér Misch művétől: minden betegségre kiter és könnyen elkészíthető orvosságokat tartalmaz.

⁴¹ L. MATTON, Sylvain: *Les théologiens de la Compagnie de Jésus et l'alchimie*. In: *Aspects de la tradition alchimique au XVIIe siècle*. Szerk. Frank GREINER. Paris–Milan, 1998. 383–501. Pavercsik Ilona szíves közlése szerint a nyomtatvány ugyan lőcsei, de a magyar szöveg helyesírása katolikus, ami szintén alátámasztja Misch szerzőségét.

1667. március 31-én Schaidenperger Paracelsus találmányának, a pestisgyógyszernek tartott xenextonnak⁴² a hitelessége kapcsán is említést tesz Mischről, akinek a gyógyszerártári segéd, Gregorius Martini segítségével Schaidenperger szerint sikerült mercuriust szilárdítania pestis ellen a crolliusi recept szerint, méghozzá csakis az asztrológiailag megfelelő órában és konstellációban.⁴³ Mint láttuk, fentebb Misch éppen kísérletének sikertelenségére és segédjére panaszkodott Kirchnernek; ez Schaidenperger elbeszélésében – aki épp ettől a segédtől szerezte információit – már 'consummatum opus': így születnek a legendák.

Mischt-Astrophilust nem csak az alkímia érdekelte, hanem az asztrológia is, és ez utóbbi talán még komolyabban. A nagyszombati kalendárium különlegességét épp az adja, hogy szemben a Frölich–Neubarth-féle lőcseivel, vagy a bécsi-vel, a szokásos kalendáriumi elemeken (naptár, prognosztikon, piacok, érvágásnap-tár, Magyarország történelmi kronológiája) felül rövid, de komoly értekezéseket tartalmaz tudományos kérdésekről. Első, 1658-ra szóló kalendáriumában értekezést közöl a Gergely-naptár helyességéről, és ehhez a legkitűnőbb jezsuita csillagászokat, Christophorus Claviust és Ricciolit idézi. Az új naptárt az Ég is helyeslőleg fogadta: San Gennaro vére már az új kalendárium szerinti január 19-én válik folyékonyvá. „Ez a csuda nem olyan, hogy egy vagy két embernek bizonyításával erőssítessék, hanem oly nyilvánvaló, hogy maga a Mátyrtnak vére némü néműszóval mint az Ábel vére kiáltván a Romai Széknek szentségét és méltóságát az egész világra kihirdesse és megbizonyissa.” Emiatt Szent Brigitta fája is az új naptár szerint zöldell ki az Úr születésének éjszakáján. A kalendáriumok rendes része, a prognosztikon, amely az eljövendő év természeti csapásait, természetét, járványait (pestis), és a hadviselést hivatott megjósolni, komoly teológiai probléma elé állítja tudós jezsuitánkat.

„Vadnak a'kik írják, hogy ha valaki által latni kívánnya, lézneké bizonyos esztendőben a' Fejedelmek-között hadak, meg kell nyitni a' gallest ez tölgyfán termő czomos és ránczos gyümölcsz⁴⁴ és hogy ha abban légy találtatik, iele következendő hadnak. Mintha ugyanis a' légy felette hadakozó élő-állat volna, azért hogy mind az embereket, s' mind más élő-állatokat bolygatni szokta. Tarca dől-gát efféle bódulás. Méltatlanság 's gyalázat légyen mondani, hogy a' Kyrályoknak, és Fejedelmeknek 's a legyeknek el-annyira eggyezne természetek, hogy ezeket egyenlő belső izgatástól, és erőszaktól, egyenlő egek influxussától ragattatni, s' kényszeritetni mongyuk. Azt tartani láttatnak bizonyára azok az Astrológusok (ha mind-az-által e' névre mél-

⁴² a xenexton (zenexton) 18 anyagból áll: fehér és vörös arzén, kristályok, korall, ezerjófű, varangyosbeka stb. CROLL, O.: *Basilica Chymica*. Frankfurt, 1609. 237–240.

⁴³ APUG Ms. 558, 113r–114v. „Habitat defacto Tyrnauiæ Gregorius Martini pro famulo et Prouisore in Pharmacopoeia RR. PP. Societatis Jesu aliquot seruiuit annis affirmans coagulationem et fusionem Mercury Crollianam non nisi in certa constellatione et hora succedere, qui cum Rdo Patre Misch hanc coagulationem laborauit, quod etiam ab alys, qui operationi huic interfuere, percaepi.”

⁴⁴ Pápai Páriznál „galla: buga, guba, gubats, galles”. Azt, hogy a gubacs darázs, légy vagy más idegen élőlény (penészgombák, baktériumok stb.) hatására jön létre a fákon, csak 1675-ben fedezte fel Marcello Malpighi.

tók, és nem inkább haszontalanul czalogató jövendőlk) mellyek még a' Fejedelmek, és Tanáczadóknak gondolatnyokatis, és végezéseket is meg előzni, és sokkal azelőtt, minek előtte azok elméjébe ütköztek volna, immár által-látni akarják: de még Istennek el-rejtett, és mélységes gondolatitis vizgálni és Ki-hirdetni nem általyák. A' Fejedelmeknek szabad akarattától, és Istennek meg-engedésétől, kinek az egész országok törvényi kezében vadnak, és a' ki a' gonoszboldis igen jót tehet, 's ügyis czelekszik, függenek a' hadak. Azért ammint ezek semmiképpen, nem vettek az egek hatalma alá, ugy azoknak forgásából valamit ollyant hirdetni, bizonyára nagy bolóndság. A' Fejedelmek mivel hogy értelmeseek, ez ókból nem az egektől, hanem bölcs tanáczóktól, és okosságtól igazgattanak. Sapiens dominabitur astris."

A fejedelmek és a hadak szabad akarata tehát nem engedi meg, hogy a csillagok befolyásolják őket. A következő, 1659-es kalendáriumban ismét a szabad akarat és a jóslás egymást kizáró ellentétét tárgyalja külön fejezetben, azonban a hadakról szóló jóslás helyett most a születési horoszkópok készítőit támadja meg: „Megmutatasa annak, Mely haszontalan, hamis, és istentelen légyen a' Genethliacusoknak, avagy Czillagba nézőknek és hamis Mathematicusoknak a' születések Horoscopusából jövendő történet szerént való dolgokról jövendölése.” A születési táblák asztrológiáját hét érveléssel érvényteleníti: 1. Az alapos számításhoz szükség van a születés percére is, és ezt nagyon kevesen tudják. 2. Az asztrológusok véleményei egymásnak ellentmondanak: Ptolemaiosz, Alcabitius, Almansar (Abu-Masar), Firmicus és Cardanus (G. Cardano) mást mond a horoszkópról. 3. A csillagzatok nagyon „sebes indulattal ragattatnak”, minden pillanatban más és más helyzetük, „azokért nem lehetséges, hogy a mi időnknek valamely leg kisebb minutumja ahoz a czillagok indulattyához illettethessék.” 4. Megismétli az ember szabad akaratából származó ellenérvet, ezúttal Duns Scotusra, Szent Tamásra és G. Durand-ra is hivatkozva:

„A' miket a Genethliacusok jövendölnek a Horoscopusból, és születésekből, azok az embernek szabad akarattától függenek: mely szabad akarat oly méltóságú, és feleséges, hogy embernek semmi méltóságosb dolog Istentől nem ajándékozathatott; azért semmi képpen nem akarja Isten annak épsége ellen a czillagzatoknak influentiáit bo-czátani, avagy egyéb más teremtett állatot, mert különben elveszne szabadsága, melyből világosan ki tetzik, hogy az Astrologusoktól semmi azokközül nem jövendöltethetik meg, mellyek ettől az emberi szabadságtól halgatnak. Söt Angyali Doctor szent Tamás Aquinas l.p. q.14. art. 13. Scotus in quodlibeto 39.q., Durandus és más bölcs emberek is tanítyák, hogy még az hatalmas Isten is a szabad, és mind két felé egyemlő-képpen kész akaratból mi légyen a jövendő, 's mi nem által nem láthatya.”⁴⁵

5. Sokszor láthattuk, hogy a jövendölés nem válik valóra. 6. Ha mégis valóra válik, az ördög műve („de azt nem különben, hanem a gonosz ördögnek mester-ségével, a kivel titkos szerződések vagyon”), miképp azt Szt. Ágoston is bizonyítja.

⁴⁵ A jezsuita asztrológia-ellenességre jó példa Hieremias Drexel műve, a *Zodiacus Christianus locupletatus, seu signa XII diuinae Praedestinationis totidem symbolis explicataja* (első kiadás: 1618, én az 1743-as bécsi kiadást használtam, EK 017955), amely a pogány állatövi jegyeket keresztény szimbólumokkal (égő gyertyaláng, koponya, monstrancia, oltár, horgony, stb.), és az ezekről való emblematikus meditációval helyettesíti.

Itt idézi mintegy fél oldalon a *Doctrina Christiana* és a *De civitate Dei* megfelelő részeit. 7. Sok példa tanúsítja hamisságát, Julius Caesarnak is azt mondták, hogy öregkorában hal meg. 8. A Biblia is elítéli. Akinek ezek az érvek nem elégségesek, folytathatja a prognosztikon olvasását, amely egy jövő évi prognosztikon helyett épp annak cáfolatát nyújtja. A teremtett állatok, még a szamár is, jobban megérik az esőt, mint egy asztrológus. Itt idéz egy kedves történetet XI. Lajos királyról, aki elment vadászni, mert asztronómusa szerint szép idő volt várható, hiába nyerített a szénégető szamara. „Ugy minden vadászival megázott, hogy inkább feredni, mintsem vadászni ment volna.” A király ezután a szamárnak adta az asztrológus fizetését. Többször felemeli szavát azok ellen is, akik azt gondolják, hogy a napfogyatkozásoknak káros hatása lehet:

„A' mi ez Eclipsisekből való jövendölést illet, nem kételkedem, hogy nemelly jövendölök, és félelmes Kalendárium írók ismég az emberneknek hertelen elrettenést verjenek szivekbe, és javalyák, hogy kapukat, ablakokat, és háza hasadékit bé-czinnályák, a kútakat bé-zárják, és magokat föld alatt való rejtekbe rejtsék, 's a nap árnyéki előtt el bújjanak.”

Háborúkat is minden bizonnyal sokan fognak jósolni, mert a napfogyatkozás a hetedik házban lesz, mely a hadaké, de "méltatlan bizonyoson, nagy bölcseségű Fejedelmeket, és azok Tanácsadóit szabadságoktól meg fosztani, és hogy Eclipsiseknek, 's planetáknak árnyékától igazgattassanak, és kényszeríttessenek azok alá vetni" A bolygók tényleg hatnak ugyan a testnedvekre, de ez a hatás csak azokon látszik meg, akik „belső indulatoktól annyira el ragattatnak, hogy magokkal tehetségtelenek láttassanak.” „Továbbá ha hadi bóldog kimenetelt remenleni akarunk, elsőbben ki ki maga lelki-ismeretével bekeséget szerezzen, és annak után egyenlő akarattal, és szüntelen kiáltuk: *Da pacem Domine*, Uram adgy békeséget.”

Már ebből a megjegyzésből is látszik, hogy Misch nem az asztrológia egészét, a termésre vagy az időjárásra vonatkozó természetes (naturalis) jóslást utasítja el, hiszen még a testnedvekre is hathatnak a csillagok 'influentia'-i, hanem csak az emberek sorsára meghatározó, elrendelő, ítélkező (judicialis) asztrológiát veti el.⁴⁶ A kortárs kalendáriumi gyakorlathoz képest azonban ez is elég merész és közönségvesztéssel fenyegető újítás, hiszen a bécsi kalendárium 1662-re is Mars miatt hadakkal fenyeget:

„Hogy ha valaki az Astrologia vagh chillagok folyasa mesterségében tudos vólt, az, az firmamentomban egyebet nem láthat chudáknal az egis éghen chak egedül az sok vessekedések és a' békességnek tévélgeése találtatik innéd kövedkezik az had és az istentelenség, mert Mars kit az regiek Isten helet imattanak és mostis az Indiában né-

⁴⁶ Frölich Dávid néhány évtizeddel korábban hasonló módon korlátozta az asztrológia hatósu-
garát: PAVERCSIK Ilona: „Az ilyen eszelős speciális jóslatoktól a legnagyobb mértékben irtózom”
(*David Frölich prognosztikonkritikája*). = ItK (102.) 1998. 10–29.

melly heleben nagy böcsületben tartatik, ugyan azoknak nagy fenyessel jelent megh. Ennek az Esztendőnek sók hamis Istentelen emberi és szolgálai lésznek.⁴⁷

Az 1660. évi nagyszombati kalendárium sajnos elveszett, és az 1661. évinek is csak a magyar változatában maradt fenn a prognosztikon: ebben újra az ismerős gondolatok térnek vissza. Újdonság, hogy Misch csillagászati gyakorlottsága már megengedi, hogy felülbírálja Andrea Argoli, a század egyik legalaposabb csillagnaptára készítőjének véleményét két napfogyatkozás láthatóságának tekintében:

„Bochanatot ad Argolus, hogy e négy fogyatkozásokban kettőben eltávoztam tőle. Mert az elsőt tőlünk láthatatlannak mondgya: melyet én egy általlyában láttandónak itélek lenni. A' harmadik viszontag, melyet én eszünkbe vehetni mondtam, eő tagadgya, de a történet válasz tévő léssen. A' mi ez Eclipsisekből való jövendölést illeti, már ez előtt az el-múlt esztendőknek Kaledáriumjaiban elmémet ki magyaráztam mely semmive tartom efféle jövendölésket, melyeket sokan ezekből szoktak gondolni.”

Stratégiája itt is hasonló az 1659-ben látottakhoz: először cáfolja a jóslások érvényét, majd felidézi, mit mondanának a judiciális asztrológusok erre a helyzetre:

„E' világon sok károk lesznek midön egy hólnapban mind a' napban, s mind a' hóldbán fogyatkozások esnek”, végül ostobaságnak minősíti azt: „Hogy a' több jövendöléseknek bódulásit elé ne hozzam: mivel ezeket a' *csácsogo és fácsagó Siciliabelinel* aláb tartom.” Így a judiciális asztrológia hívei és ellenfelei is olvashatják a nekik tetsző véleményt: a jezsuita természettudomány jellegzetes technikája ez.⁴⁸ A hadak jóslásánál ezúttal az asztrológusokat Arisztophanész *Békéjének* Trygaeusához hasonlítja, aki

„midön á hoszszú szerencsétlenségnek, hadi erőszakoknak, gyilkosságoknak, és boszszú tételeknek okait kimondhatatlan nagy szorgalmatossággal visgálná s fel nem találná és nyűghatatlan elméjének ösztönzését tovább nem szenvedhetné, szorgalmatos tompaságának utolsó orvosságát találá, hogy tudni illik á sebes szekerben szárvas bogarakat fogván, nem már Apollónak aztalához, sem nem á Dodo tökéjének feleletithez, hanem a felséges, s magasságban lakozó Jupiternek szentelt helyire az egben felvitettne magát...E' mai napig-is sok Astrologusok, és Kalendárium csinálók ugyanazon bakot nyűzzák, midün eökis az égnek tőlünk tavüllevő titkos házait igyékézik által-hatni, és a meg merhetetlen s-szamlalhatatlan csillagoknak rendi között szorgalmatos-kodván azoknak a' dolgoknak, melyek e' földön történnék, okait és rendelésit igyékézik visgálni, sőt hogy még azoknak belső ismeretire-is be jutottak (nem tudom ha nagyob kevelységgel, avagy bolondsággal) magok felől nem szegenlik bizonyítani.”

⁴⁷ RMK I 985.

⁴⁸ Ugyanez a gyakorlat a jezsuita kozmológiában is: ismertetik a kopernikuszi rendszert és a tychoit is, és megindokolják, hogy a Bibliával csak az utóbbi egyeztethető össze, ezért az az igaz. L. pl. a fentebb idézett mathesis-kéziratot (EK Ms. E 4) a morvaországi iglauri kollégiumból, 1640-ből. Elgondolkodtat azonban, hogy míg a szöveg a tychoi rendszer mellett érvel, ezt csak egy ábra szemlélteti, a kopernikuszit pedig kettő is.

Itt idézi Guillaume Postel példáját:

„kiről egy nevetlen Author P. Cornaeus Menyhártnál curric. Phil. part. 3. disp. 2. qu. 4. dub. 11. írja, hogy a' jövendő mondásban a' chillagok rendeléséből oly jeles volt, hogy esküvéssel hallatnék bizonyítani, mind azokat mellyek Francia országban kilenczedik Károly és harmadik Henricus Kyrályok alatt történtenek, minek előtte történének, eö töle mindenestül mondom hogy nyilván láttattanak, nem külömben, mint ha mind azokat könyvekben írva találta volna: ily módon: hogy a' chillagok Zido bötük formára öszve mentenek, mely bötökből szavak lettenek, s-így a' jövendő dolgokat ki nyilatkoztattak Postellusnak, mint valami nagy szép könyvben. Bizonyára Postelle minden chalárdoknál leg nagyob chalárdnak láttatol lenni.”

Misch felháborodva kéri számon Postellen: pontozás nélkül alig lehet kiolvasni a zsidó betűket, akkor hogyan olvasta ki azokat a csillagok között?

Misch szövegének egy-két hivatkozásából gyorsan látható, hogy e rövid értekezések fő forrása Laurentius Beyerlinck lexikona, a *Magnum theatrum vitae humanae* (Köln, 1631). Ez a leuveni professzor által írt nyolc kötetes katolikus enciklopédia Theodor Zwinger protesztáns enciklopédiájából kölcsönzött kulcszavaiban összegezte a kor tudását.⁴⁹ Misch cáfoló anyagának jelentős részét a mű első kötetében, az „Astrologia” címszóban találjuk meg (I, 553–587). Ezt az enciklopédikus tudást azonban gazdagítja, ahogy Kircherhez írt levelében is láttuk, a legfrissebb szakirodalommal is: a fentebb hivatkozott jezsuita Melchior Cornaeus arisztotelészi filozófiát védelmező, és annak iskolai tananyagát előadó tankönyve például 1657–58-ban, két évvel korábban jelent meg Würzburgban.⁵⁰ Ez a pontos szöveghelyre utaló hivatkozási technika Misch sajátja: a későbbi astrophilus Szentiványi műveiben ritkán idéz autoritásokat, és ha igen, konkrét szöveghely nélkül, bibliográfiát inkább csak a szöveg végén ad.

A legalaposabb és legtudósabb művét ezután, 1661 májusában–júniusában írja meg *Astrophilus*, amely azonban csak latinul jelent meg. A *Prognosis Astrologica ex Cometa Martio-Saturnina*⁵¹ az 1661 februárjában megfigyelt üstökös kapcsán tesz fel négy alapvető kérdést: 1. Lehet-e valamire következtetni a csillagokból? Erre, mint már korábban is láttuk, igenlő a válasza, hiszen a csillagok 'influentia'-ját Szt. Tamás összegezethetőnek tartja a szabad akarattal, és ekképp nyilatkozik Pedro Hurtado (1578–1651) jezsuita atya is. 2. Milyen előrejelzéseket hoztak régen az üstökösök? Itt különösen részletesen emlékezik meg az 1607-es és 1618-as híres üstökösökről. 3. Mit jelentenek tehát az üstökösök? Erre a legmeg-

⁴⁹ BLAIR, Ann: *Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550–1700*. = *Journal of the History of Ideas* (64.) 2003. 22, 50. lj.

⁵⁰ CORNAEUS, Melchior: *Curriculum philosophiae peripatheticae, uti nunc in scholis decurri solet*. Würzburg, 1657. I. 513. Pld. EK Fa 4r 25. A könyv bejegyzése szerint már 1658-ban Nagyszombatba ért. Misch ellenérve is Cornaeustól származik, uo., 514.

⁵¹ Čapl. 1993. MTA RM II. 390; EK RMK II. 166a; OSzK RMK II. 972 (két változata van: az EK és az Akadémia példánya Zbosky Vencelnek, az egyetem szentírás-magyarázójának, az OSzK példány a soproni városi tanácsnak ajánlva). A mű befejezésében az üstökös csapásaira négy hónappal megjelenése után hoz példákat. I. m., i4v.

bízhatóbb választ a hagyományos égi házak elmélete adja, amelyet röviden ismertet is, például hozva számos korábbi üstökös negatív vagy pozitív előjeleit, és számtalan szerzőt idézve.⁵² Betekintést ad a nagyszombati kollégium életébe is: az üstökös feltűnése idején az „Auditorium Physico-Astronomicum”-ban bemutatót tartott, és bebizonyította a hallgatóságnak, hogy a kométa éppen 77 ezer magyar mérföldnyire húz el tőlük, épp annyira, amekkora a Saturnus távolsága a földtől. Az ezt követő tréfás példái is az előadás szóbeliségére emlékeztetnek: az üstökös csóvájának hossza három napon át legalább 5 foknyi volt, ez 258 ezer német mérföld, vagy még több lehet, emiatt ha valaki az elejétől a végéig akarna lovagolni, az 30 német mérföldenként megállva és lovat váltva 26 070 évig lovagolhatna. Hogyha pedig tényleg halra hasonlítana, és arra gondolnánk, amit Cusanus, Kepler és mások mondanak, ti. hogy a Merkúron, Holdon, Jupitersen emberek laknak, akkor nekik az egész nagybőjt ideje alatt napi húsz vacsorára lenne elég csak a hal farka.⁵³ A 4. rész ismét hosszas történeti kronológia a korábbi üstökösökről és hatásukról: itt a legérdekesebb az, ahogy a saját megfigyelését írja le. 1661. febr. 3-án jelent meg az üstökös reggeli 4 órakor; 14 napon át látszott és folyamatosan figyelték. Vitatkozik az olműtzi Philomatesszal,⁵⁴ aki a Sas csillagkép nyaka alatt szem elől tévesztette: ő később is látta, a Sas „szívében”, azaz félúton az Altair és a Sas farkának utolsó csillaga között, méghozzá egy két domború lencséből álló távcső segítségével.⁵⁵ A gyászos befolyását már mindenki a saját bőrén érezhette az elkövetkező négy hónapban:⁵⁶ az orosz–lengyel–tatar harcokban, a januári nagy hajótörésekben (hiszen már januárban elkezdtek összegyülekezni a csillagok a kométához), a velencei–török csatában, a dán és francia kormányátalakításnál, a spanyol–portugál, a portugál–holland harc, stb. Érdekes megjegyzése az új eretnokség és egy Prochristus jelentkezéséről (vajon melyik 17. századi messi-

⁵² A jezsuiták közül Ricciolit, Nic. Cysatust, Nic. Cabaeust, rajtuk kívül Keplert, Tycho-t és tántványát, Christ. Severinus (Sörensen) Longomontanust. Cysatusról és Cabaeusról I. BESOMI, Ottavio–CAMEROTA, Michele: *Galileo e il Parnaso Tychonico. Un capitolo inedito del dibattito sulle comete tra finzione letteraria e trattazione scientifica*. Firenze, 2000. 15–19.

⁵³ *i. m.*, B3v. Hasonló példát egyébként már Pázmány is használ a teremtés és a teremtő nagyságának szemléltetésére a *Kalauzban: Pázmány Péter művei*. Kiad. TARNÓC Márton. Bp. 1983. 291–292.

⁵⁴ Minden bizonnyal egy jezsuita szerzetes, sajnos a számos cseh Philomat(h)es közül egyikkel sem tudtam azonosítani.

⁵⁵ „ibi enim illum[-am?] die 17. Februarij longiori tubo Astrospico duorum convexorum eum perbreui caudula ultimo conspectum reliquimus” *i. m.*, i4r.

⁵⁶ „Calamitates porro, quas vel solus Europaeus Orbis a quatuor Mensibus post Cometæ fulgorem sensit, cum memorijs universorum adhuc vivacissime haereant impressae, non est cur in hisce chartis reprimantur. [...] Nos iam gustavimus uvam acerbam, ex qua utinam! vehementius nostri, nostrorumque posterorum non obstupescant dentes.” *uo.*

ásra kell gondolnunk?),⁵⁷ és szavaiból az is kiderül, hogy írása legkorábban 1661 júniusában, négy hónappal az üstökös feltűnése után jelenhetett meg.

A távcső használatával valószínűleg az első dokumentált távcsöves megfigyelést végezte el *Astrophilus* Magyarországon:⁵⁸ Nádasdy Ferenc levelezése Athanasius Kircherrel, amelyben Európa legjobb távcsőkészítőinek mestermunkáit rendeli meg, csak 1665-ből kelteződik, viszont minden bizonnyal már korábban is elterjedt a *tubus opticus* használata. Az 1631. évi szebeni kalendárium Frölich Dávidot gúnyoló metszete az asztronómust már látcsővel a kezében ábrázolja.⁵⁹ A fentebb már idézett, morvaországi, igloui jezsuita kollégiumból származó *mathesis-kézirat* már 1640-ben a tananyag részeként tárgyalja azt a kísérletet, amellyel a Nap évszakonként változó látszólagos nagyságát, és ezzel az ellipszispályát lehet bizonyítani egy távcső segítségével.⁶⁰ Daniel Speer, a *Magyar Simplicissimus* szerzője a 13. fejezetben szintén egy távcsöves megfigyelést ír le, a fikció szerint az 1650-es évekből, bár – részben talán önéletrajzi – műve csak 1683-ban jelent meg.⁶¹ A csillagászat a protestánsoknál is népszerű volt, Apáczinak megvolt Kepler *Harmonia mundi*ja,⁶² a gazdag Várad Miklós kolozsvári polgárral föld- és égglobuszt vásároltatott, azok használati utasításával együtt,⁶³ és távcsövet emleget Pósa-házi János is *Philosophia naturalis*ában.⁶⁴

A fiziognómia és a chiromantia (tenyérvjóslás) is a kalendáriumok hagyományos érdeklődési körébe tartozott, az emberismeret eme fontos és közhasznú segédtudományait megtaláljuk már az 1592-es kolozsvári magyar nyelvű csizióban is, és még a Borsa Gedeon által újra kiadott 1909. évi csizió is változatlanul őrzi ezt a hagyományt.⁶⁵ Emiatt nem meglepő, hogy naptárszerzőnk fiziognómiai

⁵⁷ 1661-ben feltűnt profétáról nem tudok: Mikulás Drábik jóslatai már 1657-től közkézen forogtak (I. NÉMETH S. Katalin: *Comenius elfelejtett propagandistái...* = ItK (101.) 1997. 1–2), Israel Hiebner is régóta terjesztette jóslatait az utolsó ítéletről (RMNy 2489), Sabatáj C'vi híre viszont csak 1666 táján jutott el Budára.

⁵⁸ Ezért tartja öt számon a magyar csillagásztörténet: I. ifj. BARTHA Lajos: *A nagyszombati csillagvizsgáló előtörténete*. = Természet Világa 1980. 8. sz. 372–374., és *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem természettudományi karának története. 1635–1985*. Szerk. PRISZTER Szaniszló. Bp. 1991. 57.

⁵⁹ PAVERCSEK: *i. h.*, 11. (L. 46. lj.)

⁶⁰ EK Ms. E 4.

⁶¹ A Tátra megmászásakor „[e]gy jó perspektívát is vittünk magunkkal, így ebből a magasságból több mint harminc mérföldnyire elláthatunk.” SPEER, Daniel: *Magyar Simplicissimus*. Kiad. Turóczi-Trostler József. Bp. 1956. 89–90.

⁶² HERPEI János: *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke*. = MKsz (75.) 1959. 82.

⁶³ *Uo.*, 80. Bán Imre is egy csillagászati könyvét találta meg Marosvásárhelyen: *Novae motuum caelestium Ephemerides Brandenburgicae* auctore Davide Organo Glacensi Silesiano. 1609. BÀN Imre: *Apáczai Csere János könyvtára*. = MKsz (76.) 1960. 32–33.

⁶⁴ PÓSAHÁZI János: *Philosophia naturalis*. Sárospatak, 1667. 178. (RMK II. 1113.)

⁶⁵ L. RMNy 684 és *Csizió vagyis a csillagászati tudományok rövid és értelmes leírása...* Kiad. BORSA Gedeon. Bp. 1986. 108–116. Szentiványi Márton is a jóslásról szóló értekezésében tárgyalja a fiziognómiát (*Miscellanea...* 1689. I. 157–187. RMK II. 1652)

traktátus írásába is fogott, bár 1662-ben megjelent műve, mint a bevezetőben már említettem, csak Honorius Nicquetius lyoni jezsuita sokkal hosszabb művének összefoglalása. A szokásos szabad akarral foglalkozó 'caveat', Astrophilus ismeretőjegyve az olvasót azonban itt is figyelmezteti, hogy az arcvonások és a tenyér vonalai csak hajlamokat tükröznek, a szabad akarat hatalmát semmi esetre sem sérthetik, és a fiziognómia ítéletei nem bizonyosak, pusztán valószínűek: „mivel az alapelvek, amelyekre a fiziognómia támaszkodik, valószínűek, és szinte mindig megerősíti őket a tapasztalat, jóllehet az egyik inkább, a másik kevésbé valószínű.” Mindazonáltal ténylegesen nem lehet ítélni ez alapján csak hajlamokról, „és ennek az oka az, hogy a szabad akarat ereje bármilyen irányba eltéríthet minket.” Ezt követi a második figyelmeztetés:

„Hasonlóképpen nem ítélni lehet a fiziognómus a kegyelem természetfeletti adományairól, mert ezek nem függenek a természet által a testre rótt jegyeiktől. Ahogy azokról sem mondhat ítéletet, amelyek egyértelműen külsődlegesek az emberben: például az erőszakos halál, a vagyon, a tisztességek, és a szerencse egyéb haszna és kára, a házasságról, az élete folyásáról, amelyeket kizárólag az akarat határoz meg.”

Ha ezek mégis a fiziognómiának megfelelően történnek, az csak a véletlen szüleménye lehet. Nicquetius, bár számos ellenérvvel szemben védi meg a fiziognómiát, a providenciáról és az akarat szabadságának problémáról egy szót sem ejt, így ezekben a megjegyzésekben ismét Misch keze nyomára ismerhetünk.⁶⁶

Az 1662-es latin nyelvű nagyszombati kalendárium prognosztikonja azonban változást mutat: a jóslatok sokkal részletesebbek, mint korábban a magyar nyelvűek voltak, és erősebben áthatja őket a judiciális asztrológia. A hadi eseményeknél a Saturnus és a Juppiter nagy konjunkciójából, a 'Trigonum Igneum'-ból (tüzes háromszög) nagy hadviselésre következett a szerző; a következő évre, 1663-ra, pedig még nagyobbra, mert csak nyolc ekkora trigón volt a világ teremtése óta. Erre a híres csillagász, G. B. Riccioli versezetét idézi, és Giovanni Francesco Spinát,⁶⁷ aki szerint ez a nagy Saturnus–Juppiter konjunkció azt jelzi, hogy a törököt még ebben a században kipusztítják: bár így lenne! A judiciális asztrológia elfogadása és alkalmazása ennek ellenére nem teljes: elveti Abu-Masar és az arabok ostobaságait: mi köze a holdnak az ökörhöz, csak azért mert a szarva hasonló? A Vénusz is szarv alakú, de csak ha távcsővel nézzük.⁶⁸ Az 1663. évre szóló latin nyelvű kalendárium Kircher *Ars magna lucis et umbrae*-ja alapján ismerteti az

⁶⁶ *Speculum physiognomicum*. Nagyszombat, 1662. 9–10. (RMK II. 997, pl. EK RMK II 176.) Nicquetius főképp azzal a váddal szemben védi a fiziognómiát, hogy nem valódi tudomány: igazi 'scientia', mert okok alapján működik, nem csak 'probabilis', mint pl. a matematika. L. NICQUETIUS, Honoratus: *Physiognomia humana*. Lyon, 1648. 9–15. Pl. EK Da 173.

⁶⁷ L. Gian Battista Riccioli (1598–1671): *Almagestum novum astronomiam veterem novamque complectens...* (Bologna, 1651); Giovanni Francesco Spinának talán *De maximis coniunctionibus Iovis et Saturni annorum 1603 et 1702...* című munkájára (Macerata, 1621) utal.

⁶⁸ „imitatur [bovem] et pariter ipsa Venus, quae tubo optico observata non minus, ac Luna videtur Corniculata. Nugae!” A szerző tehát ismeri Galileo alapvető felfedezését, a Vénusz fázisait.

asztrológia alapfogalmait.⁶⁹ A szerző érveket idéz annak bizonyítására, hogy a bolygók hatnak a szublnáris világra, de a csillagok befolyásán csak bizonytalan tudomány alapulhat.⁷⁰ Kircher eredeti beszámolója inkább relativizálná az asztrológiát és a bolygók közvetlen befolyását az emberre, *Astrophilus* viszont a prognosztikonban azt bizonygatja, hogy az üstökösök mindig nagy változásokat hoztak, ahogy azt már az 1661. évi üstökösről született prognózisában is láttuk. Ezt támasztja alá, ahogy az előző évben is, Giovan Francesco Spina jóslata, hogy a török el fog pusztulni és egy híres boroszlói asztrológus is, aki szerint az eretnekség megszűnik az üstökös nyomán. Ezek azonban megmaradnak feltételezésnek (erre pl. Jean Bodin az államról írott könyvét idézi), mert még a Saturnus legnagyobb Jupiterrel való konjunkciója se lehet oka ekkora földi bajoknak.⁷¹ Kircher kivonata és a prognosztikon között meglehetősen hosszú mezőgazdasági naptárat találunk az egyes hónapok munkái szerint rendszerezve, amely hivatkozik a szerző gyakorlatára (ex usu) és a parasztok véleményére is: a tanácsok között több kölcsönös, szó szerinti egyezés fedezhető fel Lippay János 1662-ben, tehát ugyanebben az évben megjelent *Calendarium oeconomicum*ával. Lippay műve azonban gyakorlati szemléletű, számos tanácsa „ex observatione rusticorum” kitételrel jelenik meg *Astrophilus*nál, míg *Astrophilus* időjárési és háborús jóslataiból Lippay csak egyet-kettőt közöl. *Astrophilus* gazdasági naptárában a tanácsok majd fele jósló (pl. január 13-ból 7, Lippaynál 28-ból 4, február: 15/7, illetve 19/2 az arány) és itt is újra találkozunk a szokásos intellemmel, hogy mindezek Isten kezében vannak. (január, 9. tanács)

Misch 1660-ban tűnik fel utoljára a nagyszombati akadémia névsorában, és ez azt jelenti, hogy legkésőbb 1661 nyaráig lehetett Nagyszombatban. Elképzelhető, hogy az 1662. és 1663. évi kalendárium és az ezekkel szorosan összefüggő *Prognosis astrologica ex cometa Martio-Saturnina* szerzője nem Misch volt, mert a korábbi kalendáriumok sokkal egyértelműbben cáfolják a judiciális asztrológiát. De az is elképzelhető, hogy Misch lett engedékenyebb az asztrológiával szemben; erre utalhat, hogy az 1662-es *Speculum physiognomicum*, amely ugyanezen álnév alatt jelent meg, egyértelműen Misch munkájának látszik. Ha nem Misch ezek szerzője, két másik jelölt is akad helyette: Bernard Zefferin (1628–1679) neve alatt említ meg Sommervogel évszám nélkül egy *Ephemerides Tyrnaviensest*, s Zefferin, akinek sajnos más művét nem ismerjük, épp 1661–62-ben tanított Nagyszombatban.⁷² A másik lehetőség Lippay János közreműködése lehet: ő az egyetlen a rendből, aki hasonló témákról, a csillagok befolyásáról ír egyrészt 1662-ben megjelent mezőgazdasági tanácsadójában, a *Calendarium oeconomicum*ban (RMK

⁶⁹ „Disquisitio physico-astrologica de signorum influxu, ex Athanasio Kirchero S.I. Art. magna Luc. & Umb. I. 6.”

⁷⁰ „inde tamen universalem scientiam condi non posse, nemo non videt”

⁷¹ „Nulla etenim, etiam maxima, Saturni cum Iove coniunctio, tot bellorum, rebellionum et malorum esse potest causa, quot est, et fuit in negocio religionis disjunctio.”

⁷² SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. VIII.* 1908. 1479., és LUKÁCS: *Cat. gen. prov. Austriae. III.* 1891. Sajnos hivatkozásai se visznek messzebbre.

I. 995.), másrészt még részletesebben a *Posoni kert*ben, 1664-ben. Csakhogy, mint láttuk, az 1663. évi kalendárium bizonyosan nem az ő munkája, pusztán kölcsönös összefüggések mutathatók ki a két gazdasági naptár között.⁷³

Misch magyar kalendáriumi szövegei jól láthatóan latinból készült fordítások („azt tartani láttatnak”); érződik, hogy azokat egy magyar szerzetestárs vagy diák fordíthatta a magyarul valószínűleg nem tudó Misch számára. Csábító feltételezés, hogy ez a fordító az 1659-től 1663-ig Nagyszombatban tanuló és tanító Szentiványi Márton lehetett, aki később emiatt „jogfolytonosan” használhatta az *Astrophilus* nevet.⁷⁴ Az 1662-es kalendárium szerzője azonban valószínűleg nem lehet ő: Szentiványinak 13 évvel későbbi, az asztrológiáról írott értekezése éppenséggel teljesen tagadja a trigónok jelentőségét, megállapításuk szerinte teljesen önkényes, és a judiciális asztrológia ellen is kilenc érvet sorakoztat fel,⁷⁵ szemben az 1662. és 1663. évi kalendárium szerzőjével, aki azt láthatóan elfogadja és használja.

1663 után a nagyszombati tatárdúlás, a háborús időszak és a város 1666-os leégése nem biztos, hogy lehetővé tették az 1664–66 közötti évekre a kalendárium megjelenését. Legközelebb csak az 1667. évre maradt fenn egy magyar nyelvű kalendárium: ebben azonban a „Hadakról” szóló rész Misch fentebb idézett, 1658-as kalendáriumi írásának a szó szerinti átvétele.⁷⁶ Az 1669-es kiadványt viszont hajlamos lennék újra szinte bizonyosan Mischnek tulajdonítani, aki 1666 és 1671 között Nagyszombathoz közel, a pozsonyi kollégiumban tartózkodott. Talán a korábbi, 1662-es, 1663-as kalendáriumok háborús jóslatai hozhatták elő ’*ceterum censeo*’-ját: megint csak „hiábanvalónak itelem lenni” a hadakozásról való jövődőlést, jóllehet, maga Szt. Tamás is megengedi a (*STh* p. I. q. 115.), hogy a csillagok befolyásolhatják az emberi hajlamokat, mert az indulatok az égből származnak. De minden ember szabad akaratában áll indulatának zabolázása, amint „ugyanazon Sz. Doktor utána veti.” Emiatt ismét csak „a Bölcz uralkodik az Egeken”. A keresztény fejedelmek „nem csak ü magok tulajdon hasznára, hanem a közön-séges jóra vigyázni fognak.” Hasonlóképp Mischre utal itt a pontos forrásmegjelölés, szemben az 1662–63-as szerző és Szentiványi gyakorlatával. De már ez az asztrológia-cáfolat is sokkal rövidebb, mint a korábbiak, és ez a tendencia meg-

⁷³ A *Posoni kert* (RMK I. 1016, 1009, 1054, Nagyszombat–Bécs, 1664–67) 2. könyvének 8–19. fejezete részletes asztrológiai bevezető.

⁷⁴ Ennek lehetősége még nagyobb, ha igaz, amit ifj. Bartha Lajos mond, hogy 1663-ban Szentiványi meghatározta Nagyszombat földrajzi hosszúságát. (ifj. BARTHA Lajos: *Régi magyar obszervatóriumok...* = Föld és Ég 1983. 6.sz. 179.)

⁷⁵ Megjelent először az 1675-ös és 1676-os kalendáriumban (RMK II. 1367 és 1379), majd módosított formában a *Curiosiora et selectiora...* I. decasában, Nagyszombat, 1689. 85–156 (RMK II. 1652). A trigónok semmissége: 90–91; az ellenérvék: 93–97.

⁷⁶ OSzK. RMK I. 1058/c, MTA RM. I. 8o 402. Azt, hogy ki készítette a prognosztikon többi részét, ez alapján nem lehet megmondani.

marad a későbbi kiadásokban is, melyeknek szerzőségét Szentiványi 1675-ös megjelenéséig emiatt lehetetlen eldönteni.⁷⁷

A jezsuiták ellentmondásos kalendáriumi ügyködésének kitűnő protestáns-kartézianus ellenpéldája Komáromi Csipkés György írása, az 1665-ben Debrecenben megjelent *A Iudiciaria Astrologiáról és Üstökös Csillagokról való Iudicium*,⁷⁸ amelyet „Egy meltosagos Zászlós Urnak kívánságára, s’ kedvéért, levél formában, elsőben deák nyelven irt, és az után, némely becsületes Hallgatoi kívánságára, s’ kedveiért, Nemzete javára, Magyarra tett.” Az ajánlólevél szerint Komáromi levelet kapott „Cob Frigyes Farkas neudingi zászlós úrtól”, aki a szatmári vár parancsnoka volt, melyben a zászlós azt kérte, hogy „a bujdosó asztrológus Hibnert” küldjék el hozzá, ha Debrecenben van, hogy megkérdezhesse, mit is kell gondolni egy üstökösről.⁷⁹ Komáromi Hibner helyett saját válaszát küldte, amelyben Cob zászlóst megpróbálta lebeszélni az égi előjelek figyelembevételéről. Először is elválasztja az asztrológusokat az asztronómusoktól, akik igazi tudósok, „elméjeknek szekerén az szép tiszta hig egen járnak, és az egi seregeket ottan-ottan meglátogattyák.” Azokat az asztrológusokat se támadja, akik az égitestek járását számolják, csak „amaz jövendő, prognosticalo bujdosó csillagokból jövendő, Astrologusok és Genethliacusok nem lehetnek énvelem, és én-is ő velek, eggye-

⁷⁷ Szentiványi első, 1675-ös dissertációjának (RMK II. 1367; használt pld. EK RMK II. 260/a), a Misch-hagyományhoz méltóan ismét a judiciális asztrológia a tárgya: a prognosztikonban elég részletes beszámolót közöl arról, hogy mi az eclipsis (cap. 2.), hogyan keletkezik, miért nincs minden újholdkor és teliholdkor, és főképp milyen hatásuk van az emberre a csillagoknak (cap. 3.)? Bizonyos, hogy a bolygók és az ég hatnak a földi világra mert 1. mert tapasztaljuk, hogy a változó bolygó- és csillagaspektus változást hoz a földön 2. ezek hasonló módon hatnak a földre, mint a Nap, mely naponta melegít, szárít, stb. 3. Hasonló módon hat a Hold is, főképp a nedves testekre, melyek vele nőnek és csökkennek. II. De nem mozgás vagy hő által hatnak a csillagok, hanem más erők (virtutes) által III. nem csak változtatnak a szublanáris világon, hanem tevékenyen hozzá is járulnak a testek keletkezéséhez IV. még a tökéletes lények (angyalok) keletkezésére is hatnak a csillagok (ez már skolasztikusan a természet fogalmából van levezetve) V. de nem képesek közvetlenül hatni az értelmes lélekészre, csak közvetetten és akcidentálisan (F füzet) Az égbolt és a planeták befolyása háromféle lehet: 1. szükségszerű (pl. a Hold, napfelkelte, 1. a holdkórosok) 2. szükségszerű, de más dolgok az univerzumban megakadályozhatják: pestis, terméketlenség, termékenység: ezeket meg lehet jóslni, de nem bizonyosan. 3. ami a cselekvők szabadságán múlik, azt csak sokkal kevesebb bizonyossággal lehet megjósolni, de így is elég valószínűen, mert a csillagok hatnak az emberi testre, de nem a szabad akaratra. Emiatt a háborúkról semmit sem lehet jóslni, a csillagok csak hajlamot adnak. Ennél valamivel valószínűbbek az időjárásra és a termésre vonatkozó jóslatok. Szentiványi, szemben a Misch-féle értekezésekkel, sose idéz pontos szöveghelyeket és tekintélyeket a szöveg közben, inkább alaposan magyaráz. Csak a végén idézi a szakirodalmat: Ricciolit, Bettinust (*Appiaria nova*. 1660 – pl. EK Ea 2r 26), Keplert, és Michael Moestlin téziseit (pld. EK Ant. 1884), melyek ma is megtalálhatóak az Egyetemi Könyvtárban.

⁷⁸ RMK I. 1023. Említi M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. 112–114., és WACZULIK: *i. m.*, 448–451.

⁷⁹ Az üstököszt 1664. dec. 14-én látták (*i. m.*, 47). Israel Hiebnerrel l. RMNy 2489. (Erre Pa-vercsik Ilona hívta fel figyelmem.)

sek.⁸⁰ Ellenérveit először a Bibliából,⁸¹ majd református teológusoktól, Alstedtől, Keckermanntól, David Paraeustól, William Perkinstől idézi (p. 9–13). A Biblia és a tekintélyek után következik csak a teológiai észérv:

„Mert holott az egy igaz Istennek tulajdona az csupa akarat szerént valo, lehető vagy el-mulhato, jövendő eventusokat, tudni, eleve-meglatni, eleve meg-mondani és jövendőlni, ezek még-is magoknak koporittyak, és az ő mesterségek hatalmába helyezhetik. Holott az igaz és örök Isten egyikkel ezzel, tudniillik az jövendő dolgoknak eleve meg-tudásával, mintegy megkülönböztető jeggyel, különböztesse meg önnön magát az hamis és nem igaz Istenektől. Esa. 44. rész. 7. vers.”

Tehát ők „meg-fosztják az Istent dicsőségétől”, és „[e]kképpen el-temetődven az Istennek itileti, el-oltatik az kegyesség, és el-töröltetik minden könyörgés”.⁸² Az asztrológia fogalmait, a házak, csillagképek „merő pusztá képzetek, költött hypothesisek”, „semmi valóságok, és bizonyságok nincsen, a’ csupa vélekedésen kívül, ugyhogy, az *Carthesiánusok*, ezeknek semmi helyet az igazságban nem adnak.”⁸³

Komáromi Csipkés itt hallgatolagos vitába bocsátkozik az 1661-es üstökös-prognózis szerzőjével: „Irja a’ Nagy Szombati Kalendarista, hogy 1661. esztendőben 3. Februar, egy igen nagy láttatott” és bár utána nem mondja, hogy a nagyszombati kalendaristával vitába is száll, mégis azellen a Claudianus-idézet ellen sorolja fel megsemmisítő hét érvét, („[f]orgattyák, amazt a’ Claudianus versetis: in caelo numquam spectatum impune Cometam”), amellyel az 1661-es *Prognosis astrologica*-ját zárta a nagyszombati astrophilus.⁸⁴ Utána még kétszer idézi az 1663. évi nagyszombati kalendáriumot, mind kétszer cáfolóan: először is, ha feltesszük, hogy az üstökös természetes jelenség, bizonyosan következményei is azok, ahogy az ég pirossága szelet jelez.

„A’ Nagy-Szombati 1663. esztendőre valo Kalendariumban Holott vannak minden üdöre valo jövendölések, prognosticumok, a az Holnapoknak mi voltából, a’ tizenkét Holnapok szerént ... mi közü mindazáltal ezeknek az egészen contingens, lehető vagy elmulhato, Istennek és az embereknek szabados akarattyától függő szomorú veszedelmes eventusokhoz, jövendő dolgokhoz, mineműek az hadakozások, veszekedések, haragok, gyűlölségek, pártütések, Fejedelmeknek halála, eretnokség támadások, Republicaknak elveszési és egyéb gonoszok. Ezek és ezekhez hasonló dolgok nem

⁸⁰ i. m., 4–5.

⁸¹ A református-katolikus érvelés különbsége egyértelműen látszik az érvek sorrendjéből is: Mischnél a Biblia tanúsága csak a nyolcadik érv, Komáromi Csipkésnél ez az elsőszámú és legfontosabb, ahogy korábban Frölich Dávid is elsősorban bibliai idézetekkel támasztja alá nézeteit, jöllehet azok a Komáromi Csipkésével épp ellentétesek. (L. DUKKON Ágnes: *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)*. = ItK (96.) 1992. 600–603.)

⁸² i. m. 15–16.

⁸³ i. m. 33–34.

⁸⁴ i. m. 52–54. Hét, nem igazán jól rendszerezett ellenérve (56–96.) a karteziánus fizika követelményeit kéri számon a jelenségeken: egyrészt szigorú okozati kapcsolat nem mutatható ki az események között, másrészt jelentésük se következetes: egyszer jót, egyszer rosszat jelentenek, sok üstököst pedig se jó, se rossz esemény nem követett.

a' természet rendit illetik, hanem azon kívül lesznek, és hogy a természet szerént való dolgokból meg-esmérje és tudgya valaki, minek előtte meglennének, tellyességgel lehetetlen."⁸⁵

Majd a kartézianus okság szellemében felteszi a kérdést: ha egyszer bajt hoz az üstökös, miért nincs minden baj előtt üstökös? Se az 1662-es tátrai áradás, se az 1655-ös debreceni tűzvész, se az 1664-es pestis előtt nem volt üstökös; sőt kétségbe vonja, hogy 1661-ben volt-e egyáltalán üstökös:

„Hanem ha ki azt mondaná az üstökös csillagot az utolsó dög halál jelentőjének, mellyet a' Nagy-szombathi *Astrophilus* az 1663. esztendőre valo *Kalendarium*ájában a' Magyar *Chronika* vége-felé 1661. esztendőre tett, azt irván, hogy 3. Febr. tetzett fel, és 17. Febr. mult el. De nem tudom, látta-é ezt egyéb valaki. Mi ide nyilván eszünkben nem vettük, nem láttunk, s' nem hallottuk.”⁸⁶

Az Angliában járt, angol nyelvtant író és angolból fordító, puritán Komáromi Csipkés írása jól beilleszkedik az 1650-es évek angliai asztrológia-ellenes irodalmába. Komáromi Csipkés épp az 1652. március 29-i „fekete hétfő” idején járhatott Angliában, amelyet jelentős vita- és pamfletirodalom kísért, minthogy a napfogyatkozást, majd néhány nappal utána a holdfogyatkozást nem követte semmilyen az asztrológusok által ígért csoda.⁸⁷ A vita során élesen kirajzolódtak a határvonalak az asztrológiát elutasító presbiterianus-puritán pamfletírók és az általában rojalista vagy parlamentarista védelmezők között.⁸⁸ Könnyen lehet, hogy Komáromi művének forrását Dudith András értekezése mellett ezen a környéken kell keresni, bár precíz összefoglaló műve ez esetben inkább önálló munkának tűnik: Komáromi más fordításában rendszerint hivatkozik az eredeti művekre és az itt olvashatókhoz hasonló kartézianus érvelésre a szakirodalom nem utal a vitairatok kapcsán.

⁸⁵ i. m. 78–79.

⁸⁶ i. m. 96.

⁸⁷ Erdélyi párhuzam ehhez a vitához az 1654. augusztus 12-i napfogyatkozást követően megjelent nagyszombati röpirat (*Quinarius Thesium Astronomicarum de Eclipsi Solis*), amelyben Jakob Schnitzler gimnáziumi rektor és Lukas Hermann szász evangélikus püspök próbálták megnyugtítani a rettegő lakosságot, amely a Komáromi Csipkés kapcsán már említett Israel Hiebner jóslatai folytán a végítéletet várta. L. KRAUS, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Ford. Vogel Sándor. Bp. 1994. 227–228, 672 és 13. tábla.

⁸⁸ L. NELSON, N. H.: *Astrology, Hudibras, and the Puritans*. = *Journal of the History of Ideas* (37.) 1976. 521–536; BURNS, William E.: „*The Terriblest Eclipse That Hath Been Seen in Our Days*”: *Black Monday and the Debate on Astrology during the Interregnum*. In: *Rethinking the Scientific Revolution*. Ed. Margaret J. OSLER. Cambridge, 2000. 137–152. A teljes angliai vitairódmalmat l. ALLEN, Don Cameron: *The Star-Crossed Renaissance, The Quarrel about Astrology and Its Influence in England*. New York, 1966 (1941): a puritán William Perkins asztrológia-ellenes írásáról l. 112–120, az ötvenes évek pamfletjairól: 144–145. Az asztrológia-ellenes vitairódmalom korábbi szakaszairól l. GARIN, Eugenio: *Lo zodiaco della vita: l'astrologia nel Rinascimento*. Roma, 1975.

Appendix

1. Johann Misch levele Athanasius Kircherhez. *Lelöhely: Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Roma, Ms. 92r–93v*

[kivül:] Reuerendo Patri in Christo P. Athanasio Kirchero Societatis Jesv Romae in Collegio.

R[eueren]de in Ch[rist]o Pater

Pax Ch[rist]i

Veniam dabit R[euerentia] V[estra] ignotis hisce, et importunae curiositati. Legi pridem et saepius in operibus hactenus a R[euerentia] V[estra] editis promissionem factam de edendo Mundo subterraneo, atque auidè illum hucusque expectauit, spe ductus, fore, ut curiosae meae dubitationi inde aliquam satisfactionem acciperem. Verum dum hactenus opus illud nos in expectatione tenet, non dubitauit, cum bona R[euerentiae] V[estrae] venia illius editionem hisce praevenire: ad quod ansam mihi praebuit recens congressus hic habitus cum quodam Chymico Silesita, forte hac iter faciente. Proposui homini inter alia, num quod sciret experimenti genus, quo Mercurius coagulatus et malleabilis redditus ab alio metallo, ac imprimis ab aere discerni posset? Quaesivit homo tergiuersationes varias, ne videretur ignorans, quamuis alias non pessimus practicus, neque aliud ab eo exprimere potui, quam, multa de isto Mercurio circumferri, citra verum, et supra fidem. Occasio mea circa experimentum praedicti Mercurij ita habet. Confeci ego ejusmodi Mercurium malleabilem ante aliquot annos saepius, variis praxibus imprimis, illum coagulando, [in marg. manu Kirch.: Merc. coag.] siue fumo Saturni, siue coquendo in aerugine, Vitriolo, sale, aceto etc. ac deinde induratum per infrigidationem, liquando cum Tutia, Curcuma etc. aut iuxta Keslerum⁸⁹ aliquoties liquatum proijciendo in oleum lini: quo quidem modo colorem acquisivit magis cupreum: praxes denique secutus, quas praescribunt Crollius de sola coagulatione,⁹⁰ Matthias Vntzerus⁹¹ Anatom. Spagy. lib. 7. et 8. Daniel Sennertus de Consen. et Dissen. Chymic. cap. 19.⁹² Joan. Agricola Comment. in Joan. Poppium tit. de Mercurio uiuo.⁹³ Andreas Libavius Alchem. lib. 2. tr. 1. c. 7.⁹⁴ Conradus Schmucker Saxo in libel. Germ. varior.⁹⁵ Joan Hartmann in not. in Croll.⁹⁶ etc. Cum

⁸⁹ Talán a feltaláló Franz Kesslerről (von Wetzler) van szó, alkímiai jellegű művét azonban nem találtam.

⁹⁰ A hivatkozás valószínűleg Oswald CROLL *Basilica Chymicajára* (Frankfurt, 1609) vonatkozik. Róla I. GOLTZ, D.: *Vis und Virtus im Paracelsusstreit*. = *Medizin-historische Journal* (5.) 1970. 169–200 és HANNAWAY, Owen: *The Chemists and the Word*. Baltimore, 1975. 1–72.

⁹¹ Mathias UNTZER *Anatomia Mercurii spagiricaja* 1620-ban jelent meg Halléban.

⁹² Daniel SENNERT (1572–1637) *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu liber...* először 1619-ben jelent meg Wittenbergben.

⁹³ AGRICOLA, Johann: *Commentariorum, notarum, observationum et animadversionum in Johannis Poppii chymische Medicin...*, Lipcse, 1638–1639.

⁹⁴ Andreas LIBAVIUS (1540 k.–1616) *Alchemia, opera e dispersis passim optimorum autorum, veterum et recentium exemplis... redacta*. (először: Frankfurt, 1590). Életművét részletesen tárgyalja HANNAWAY: *i. m.*, 75–151.

⁹⁵ Conrad Schmucker?

⁹⁶ CROLL *Basilica Chymicaja* Johann Hartmann jegyzeteivel először 1634-ben jelent meg Lipcseben, majd Frankfurtban 1647-ben. Misch ezek egyikét használhatta.

vero ex hac massa Mercuriali malleabili vellem curare confici annulos et numismata per aurifabrum, non poteram adesse homini per occupationes meas, dum illa elaboraret, subjctque deinde animum dubitatio, an non ille fortassis per fraudem aes in locum Mercurii mei substituisset: nam dum in Collegio coram me aliquoties tentasset fundere annulos et numismata ex illo Mercurio, nunquam illi ne in uno quidem successit negotium: domi suae autem elaborata illa attulit mihi. In lapide Lydio numismata illa cupreum colorem referebant: sed et aqua fortis vulgaris eodem temporis spatio numismata illa, quo aliud quoduis aes absumebat. Alias probationes non adhibui. Scripsi Neosolium ad peritissimum prae caeteris rei Chymicae in montanis Vngariae civitatibus, atque ille quidem mihi perhumaniter respondit, sed non in forma ad quaestionem meam: sciscitatus eram enim ex ipso, num quod sciret experimentum, quo Mercurius ille malleabilis discerni posset ab aere aut cupro? Neque aliud reposuit, quam praxim elaborandi aut conficiendi eiusmodi Mercurium, imo multum visus est in suo scripto propendere eam in sententiam, quod ille Mercurius aestimatus malleabilis non sit verus Mercurius, sed aes ex transmutato ferro, quod vel cocturae additum fuit, vel ex sartagine ferrea, in qua coctura facta, corrosum et transmutatum virtute Vitrioli et [92v] aeruginis admixtae. Et vero ego ab hac ipsa sententia iam olim non multum fueram alienus: non ignarus apud Smolnicenses quotannis magnam copiam ferri in aes mutari, ut testantur Wernerus,⁹⁷ Matthesius,⁹⁸ et Matthias Vntzerus in opere Chymico-Med. Lib. 1. c. 17:⁹⁹ qui ait, illam transmutationem peragi per aquas Chalcantosas, quibus ferrum corroditur in pulvem subuiridem, quae excoctione postea abit in aes, melius quam conflatile ex sua vena. (A) Quin et Aristoteles testatur, in Thyrenae Prouinciae insula Thala, mineram metalli aeris faecundam post exhaustam, nil nisi ferrum praebuisse. His inquam rationibus et ego olim inductus, dubitabam sane, an non decantatus ille Mercurius malleabilis et perapta illa ex illo confici solita, incusa essent sophistica, et purum putum aes. Verum enim vero posteaquam et Kesleri processu 142. praxim expertus sum quam olim mihi Bauarus quidam Chymiae peritus in Croatia Zagrabiae indicarat, coagulando Mercurium per solum fumum seu vaporem plumbi, absque vlla coactione cum Chalcantosis, ac deinde liquatum fundendo aliquoties in oleum (B) lini (trina fusio sufficiebat) comperissemque illum solidissimum instar aeris, et eiusdem coloris, absque vlllo addito coloritio, tum equidem persuasum habui, ipsissimum Mercurium malleabilem reddi. Superest duntaxat dubium de ratione explorandi et discernendi Mercurium illum malleabilem a cupro: siue numisma ex Mercurio illo factum a numismate aereo. Sicuti nullus [sic!] dubito, quin ratio illa, et fortassis non vna tantum, R[everentiae] V[estrae] nota sit, pro ingenti illo studio, quod hactenus in Mundum illum subterraneum impendit, in quo Mercurius sane non infimum locum obtinet, ita R[everentiam] V[estram] etiam atque etiam rogo et obsecro, dignetur mihi aliquam illum explorandi rationem suppeditare. Mercurius sublimatus optime reuiuificatur, si in puluerem redactus in sartagine ferrea incoquatur aquae communi tamdiu, donec resolutis paulatim igne lento spiritibus salinis et vitriolicis sublimato ex eius confectione admixtis, Mercurius iterum ad suam

⁹⁷ Georg WERNHER *De admirandis Hungariae aquis* (Basel, 1547.) című, több kiadásban megjelent kötetére utalhat.

⁹⁸ Valószínűleg Johann MATHESIUS egy, a 17. században is számos kiadásban megjelent *Bergpostilla oder Sarepta, darin von allerley Bergwerck und Metallen, was ihr Eigenschafft und Natur...* című munkájára utal. (Nürnberg, 1562.)

⁹⁹ Itt Matthias UNTZER egy másik művét idézi: *Opus Chymico-Medicum, in quo Anatomia spagirica trium principiorum nec non corporis humani affectus ... explicantur.* (Halle, 1634.)

pristinam formam fluidam redeat. Vbi animadversione dignum, id non contingere, si coquatur in sartagine testacea, ut experientia docet: in ferrea scilicet, aqua imbuta salinis et vitriolicis spiritibus, ferro, sympathico affectu, facile adhaerescit, adeoque Mercurius ab iisdem spiritibus, quibus ante tanquam vinculis ligabatur, liberatus, acquirit pristinam suam fluiditatem. Porro spiritus acidus ac salinos habere vim figendi Mercurij docet quotidiana experientia in medicamentis. Cum enim vis purgans siue emetica, siue deiectoria praecipue in Mercurio consistat, hinc fit, vt per spiritus tales salinos aut acidus correcta mitius purgent. Sic Scammonium fumo acido sulphuris corrigitur: sic Antimonium per detonationem, vt vocant cum nitro fit benignius, imo crebrius iterata operatione omni penitus vi purgante exiit. Imo et haec ipsa, et quaeuis alia medicamenta purgantia spiritu aliquo acido, vt salis, aut vitrioli aliquoties humectata exsiccataque, aut etiam solo cum sale diutius trita, ac deinde eluta, non nimis diligenter, mitescunt. Quin et ea, quae vi alias vehementiori [93r] pollent emetica, data hydropicis, non nisi deiectoriam exercent facultatem: vi scilicet emetica, quae in Mercurio sistit, fixa reddita per spiritus salinos, qui in aqua hydropicorum continentur. Si quis ergo foret modus particulam aliquam Mercurij malleabilis redditi a vinculis suis salinis iterum eliberandi, ipsumque ad pristinam fluiditatem reducendi, facile inde iudicium ferri posset de reliqua massa. Mirabitur fortassis R[everentia] V[estra] cur tantopere huius Mercurij examini inhiem. Tametsi Daniel Sennertus loco supracitato dicat, Mercurium illum malleabilem nullius esse vsus, tamen longe contrarium alij docent, ac imprimis Joannes Agricola sup[ra]cit[at]us, qui et pestem eo profligari asserit, et inueteratas defluxiones in membra, eadem propulsatas, propria teste experientia. Quae si vera sunt, merebitur fortassis ille examen istud, vt quis securus de eo esse possit, eumque discernere valeat ab aere, aut etiam argento; nam et huic saepenumero certa industria assimilatur. Cum haud ita pridem cum quopiam rei pharmaceuticae imprimis perito qui et pharmacopaeiae Collegij nostri Posoniensis praefuerat ante annos quatuor, in discursum venissem circa pestilentiam, quae ante annos quatuor in Vngaria vehementer grassata fuit, et imprimis Posonij siue Presburgi, ita vt etiam plures ibidem e nostris in Collegio ea afflictis assumptique sint, quibus Pharmacopaeius ille o[mn]ib[us] inseruiuit, neque tamen unquam in se sensit pestilentem aliquam alterationem, sciscitatusque essem ex ipso, pro eo ac vtebar eo familiariter et confidenter, sciebamque syncerum eius in me affectum, fateretur ingenuae ac syncerae, quoniam praecipue antidoto sese a pestilente illo malo praeseruasset? Fidem ille suamet conscientiam, quae vtraque ei candida synceraque erat, vt et laudatissima vita, contestatus, sancte asseueravit, nulla re se alia usum, quam annulo simili Mercuriali, quem et monstravit mihi: hunc, aiebat, digito sinistrae manus de more insertum toties veluti mucorem aliquem liuescentem, aut subiuiescentem contraxisse, quoties cum aliquo pestilentia infecto egerat. Agebat autem cum illis prope in horas, modo pharmaca propinando, modo cibum potumque offerendo, modo ipsa apostemata curando, modo in lecto eos versando, modo etiam lectum ipsis sternendo etc. Hunc porro humorem ille strophio abstergebat, atque ita diuina opitulante gratia, a pestilente veneno immunis euadebat. (#) Haec si vera sunt, merebitur, inquam, dubio procul Mercurius ille istud operae pretium in exploratione sui: circa quam demisse peto instrui a R[everentia] V[estra] simulque oro, quatenus R[everentia] V[estra] grauioribus occupata, prolixae huic meae importunitati ignoscere velit. Hisce me S[acro]S[anctis] R[everentiae] V[estrae] sacrificijs commendo. Tyrnauiae 29. Aprilis 1660. R[everentiae] V[estrae] seruus in Christo Joannes Misch S.I.

P.S. Frequens mentio in hisce facta Vitrioli memoriam mihi refricuit capitis mortui ex Vitriolo in sistendo sanguine magnetice: cuius meminit Helmontius: cuius et virtutem approbat, eurato etiam signanter omni pacto tam implicito cum explicito cum malo daemone. Quid de illo R[everentia] V[estra]? Num quis illud hac ratione experiri audeat? Quid R[everentia] V[estra] de vita media, in qua illa fundat suas virtutes magneticas?

riri audeat? Quid R[everentia] V[estra] de vita media, in qua illa fundat suas virtutes magneticas?

(A) Idem in Vngaria had procul Scepusio contingit: De quo R[everentia] V[estra] aliquid distinctius intelligere poterit ex P. Joanne Klobusichki modo Vngarico paenitentiario ad S. Petrum Romae, qui olim fuit Superior Scepusij diu.

(B) Oleum lini etiam Mercurium in Antimonio figit, teste Joan. Daniele Mylio¹⁰⁰ in op. Medic.-Chym. part. 2. pag. 516.

(#) Multa et de eius virtutibus Rulandus, Paracelsus, Keslerus cit[ati].

2. *Johann Misch levele Michael Estmorhoz és Athanasius Kircherhez. Lelöhely: Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Roma, Ms. 558, 34r-v. (A levélben hivatkozott ábra nem lelhető fel.)*

[kivül:] Reuerendo Patri in Christo P. Michaeli Estmor Societatis Jesv. Patri Athanasio. Romae in Collegio Paenit. ad S. Petrum

R[euere]nde in Ch[rist]o Pater

Pax Ch[rist]i

Mitto R.V. sequentem partem Ephemeridis: nempe initium Epitomes chronologicae et tabulam ortus et occasus solis, priores partes hactenus a me R[everentiae] V[estrae] transmissas, suppono iam traditas esse. Hisce annecto phaenomenon caeleste, quod visum fuit in Ducatu Mechelburgensi: quod prout ad me perscriptum fuit, totidem verbis transcribo R.V. Die 17. Januarij praesentis anni 1660. in ciuitate Parchin Megapoleos in quarterio Caesareo generali comparuit hoc phaenomenon ab 8^a matutina usque ad 12^{am}: de qua sic scribitur. Die 17. Januarij caelum nobis scribentem materiam dedit: in quo, vt pictura adiecta refert, portenta apparuere; et quidem vtraque Iris B D, suis cornibus ad terram usque protendi videbatur: adeo magnae ambae, vt earundem supremas solis altitudinem superare putaretur. Iris A, erat multo minor, et inuersa: quae disparentibus alijs duabus, sola post 12am meridianam adhuc videbatur; cornua eiusdem septentrionem versus protendebantur. Tam alte porro Iris ascenderat, vt sub Vrsa maiore mediae noctis substiterit. Huic se post 12^{am} meridianam adiunxit occidentalis Iris D, ita deficiens, vt inter meridionalem et occidentalem plagam desineret declinans, prout in figura E apparet. Permansit tum Iris A, in suo spatio imaginario, sub Vrsa maiore mediae noctis: non mutabat colorem, nec magnitudinem, etsi plus de rubore habuerit, quam aliae duae laterales. Orbis C, cuius extremitas solem verticalem obscurum et duos laterales attingebat, erat subnubilus, et tenebricosus, verus sol medius solito magis micabat, et tremula sua luce laterales illuminabat, oblonge, Iris orientalis B, vt quae erat obscura, et imperfecti coloris, prima disparuit circa decimam. Iris inuersa in septentrionem cornibus tendens, ultimo disparuit; cui se Media Iris occidentalis iunxit, et videri desijt.

Adiuncta fuit et alia quaedam figura huius visionis eadem die 17. Ianuarii a Mathematico aulico Principis Megapolitani obseruatae ex turri ciuitatis Schwerin, siue Suerini, quae a praedicta ciuitate Parchin distat 6. milliariibus: quam quia huic non multo est absimilis, hic non adiungo. Vnicam Iridem inuersam prae se fert, solem obscurum verticalem in extremitate non habet: sed loco illius inter illos duos orbis supra C,

habebat arcum, quales sunt Tartarorum, qui habuit colorem Iridis hac figura; duos praeterea soles praeter illos laterales, quorum vnus pallidus ab occi-

¹⁰⁰ Misch itt Johann Daniel MYLIUS *Opus medico-chymicum, continens tres tractatus sive basilicas, quorum prior inscribitur Basilica Medica, secundus Basilica Chymica, tertius Basilica Philosophica* c. munkájára hivatkozok (Frankfurt, 1618.)

autem siue sol pallidus, qui in priore verticalis apparet, etiam hic erat: sed ad latius septentrionale properabat. R.V. velit si placet *****nica ex me salutarem exhibere R.P. Athanasio Kirchero eius ***** [sententiam?] super ea exquirere: ego proxime in promotione Baccalaurearum *****bo publice. His me ss. R[everentiae] V[estrae] sacrificijs commendo. Tyrnaviae, *****i 1660.
R[everentiae] V[estrae] seruus in Christo
Joannes Misch

FARKAS GÁBOR KISS

Johann Misch Astrophilus in Trnava (Nagyszombat)

A number of anonymous publications (a series of calendars, a treatise about physiognomy and a prognosis about the comet of 1661) printed at the Jesuit University of Trnava has survived from the years 1658–1669, all of which name a certain 'Astrophilus' as the author. This pseudonym cannot be identical with Martin Szentiványi, who used the same 'nom de plume' from 1675 onwards. Documentary evidence (taken from the Jesuit 'Litterae annuae' and the correspondence of Athanasius Kircher) shows that Astrophilus must have been Johann Misch, a Luxemburger Jesuit teaching at the University.

Misch dealt with astrology (in the prognostications of the calendars, where the most important issue for him was the relation of free will to judicial astrology), with astronomy (he described the first telescopic astronomical observation in Hungary in his prognosis about the comet), with physiognomy (he published a summary of the *Physiognomia humana* of Nicquetius in 1663) and with alchemy (he exchanged letters with Kircher about the fixation of mercury). On the basis of a paragraph in a 1666 letter of Georg Schaidenperger (doctor at the University in Trnava) to Athanasius Kircher, Misch can be identified as the author of the *Medicine of the Poor*, (*Szegények patikája*) a treatise published in Hungarian about the uses of antimony in 1660. The prognostic activity of the Jesuit Astrophilus provoked debate from the side of a Puritan professor at the Calvinist college of Debrecen: Georg Komáromi Csipkés wrote a 'Judgment about Judicial Astrology and Comets' in 1665, in which he refuted judicial astrology on Cartesian principles, and challenged the probity of Astrophilus' observations.